

01

Mişel Monten

*Ləyaqətlə yaşamaq
qabiliyyəti haqqında*

Tərcümə: Nadir Bədəlov

Ar $\frac{2014}{831}$

Mişel Monten

FS166
LƏYAQƏTLƏ YAŞAMAQ
QABİLİYYƏTİ
HAQQINDA

99501

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

Kitabda Renesans dövrü qabaqcıl fransız mədəniyyətinin humanist və azadlıqsevərlik ideyaları öz parlaq əksini tapmışdır. Bədii-fəlsəfi janrdə yazılan bu əsərdə Monten keçmişin və yaşadığı dövrün tarixi faktları ilə bağlı düşüncələrini və müəyyən ictimai mövqeyə məxsus olan insanlarla bağlı apardığı müşahidələri oxucularla bölüşür. Cəhalətə, dini fanatizmə qarşı çıxan yazıçı dövrünün bir sıra qayda-qanunlarını çox səmimi bir dillə tənqid edir. Skeptisizm, zərif fransız yumoru, həqiqilik əsərin diqqətçəkən məziyyətlərindəndir.

Böyük fransız yazıçısı və filosofu Mişel Monten 28 fevral 1533-ci ildə anadan olub. Bir zamanlar Bordonun meri olan atası Pyer Eykem İtaliya ilə müharibələrdə iştirak edir, "de Monten" zadəgan tituluna layiq görülür. Anası Antuanetta de Lopez Araqonda məskunlaşan yəhudi ailəsindən idi.

Uşaqlıqdan yaxşı təhsil almış Mişel Monten Tuluza Universitetini bitirdikdən sonra 21 yaşında məhkəmədə vəzifə alır. 1572-ci ildə 38 yaşında ikən üç kitabdan ibarət "Təcrübələr" əsərini yazmağa başlayır. İlk iki kitab 1580-ci ildə işıq üzü görür. 1580-1581-ci illərdə yazıçı İsveçrə, Almaniya, Avstriya və İtaliyaya səyahətə çıxır. Səyahət zamanı qələmə aldığı "Yol" qeydləri yalnız 1774-cü ildə çap olunur. Mişel Monten iki dəfə Bordonun meri seçilir. Esse yaradıcısı sayılan yazıçı 13 sentyabr 1592-ci ildə vəfat edir.

MİŞEL MONTEN

LƏYAQƏTLƏ YAŞAMAQ
QABİLİYYƏTİ HAQQINDA

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2014. 156 səh., 1000 tiraj

Ruscadan tərcümə:

Nadir Bədəlov

Redaktor:

Müqəddəs Şahbazov

Korrektorlar:

Gülınar Elşənqızı

Tünzalə Xəlilqızı

ISBN 978-9952-26-699-3

© Qanun Nəşriyyatı, 2014

© Michel de Montaigne, 1580

Bu kitabın Azərbaycan dilinə tərcümə və yayım hüquqları Qanun Nəşriyyatına məxsusdur.

*abın təkrar və hissə-hissə nəşri «Müəlliflik hüququ

*laqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»na ziddir.

Qanun Nəşriyyatı

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

OXUCUYA MÜRACİƏT

Bu, səmimi kitabdır, oxucu. Bu kitabda ailə və şəxsi məsələlərdən başqa qarşıma heç bir məqsəd qoymadığım haqda əvvəlcədən səni xəbərdar edirəm. Mən nə sənin burdan nəşə qazanacağıın, nə də özümün şöhrət tapacağıım barədə qətiyyəən düşünməmişəm. Belə bir vəzifəni yerinə yetirməyə gücüm çatmazdı. Kitabın əsas məramı qohumlarıma və dostlarıma xüsusi zövq verməkdir; məni itirəndən sonra (bu isə yaxın zamanlarda baş verəcək) onlar xasiyyətimin, həm də fikirlərimin bəzi əlamətlərini burada tapa biləcəklər və bunun sayəsində mənim haqqımda onlarda yaranmış təsəvvür həm tükənməyəcək, həm də canlı qalacaq. Əgər bu kitabı yazmaqla cəmiyyətin gözündə özümü uca tutmaq məqsədım olsaydı, onda bunun əvəzinə geyinib-kecinib yaraşlıq görkəmdə adam arasına çıxardım. Amma mən sadə, təbii, gündəlik görkəmində, sərbəst və bərbəzəksiz görünmək istəyirəm, çünki kiminsə deyil, özümün şəklini çəkirəm. Burada eyiblərim, bütən zahiri görünüşüm gerçəkdə

olduğu kimi – əlbəttə, mənim publikaya hörmətimə uyğun şəkildə – görünəcək. Deyilənə görə bu günə qədər təbiətin ilkin qanunlarından zövq ala-ala yaşayan tayfalar var və əgər onların arasında olsaydım, səni inandırırım, oxucu, böyük məmnuniyyətlə bütün qamətimi, özü də lüt şəkildə çəkib göstərərdim. Beləliklə, kitabımın məzmunu mən özüməm və bu qətiyyətin boş vaxtını belə yüngülməcaz və əhəmiyyətsiz mövzuya sərf etməyinə əsas verə biləcək səbəb deyil. Odur ki, hələlik!

HİSSLƏRİMİZ BİZİM «MƏN»İMİZDƏN KƏNARA CAN ATIR

Gələcəyə meyl göstərməyimizi bizə günah tutub elə bugünün bəxş etdiyi nemətlərdən möhkəm yapışmağı və başqa heç nə barədə düşünməməyi tövsiyə edən kəslər – gələcəyin hətta keçmişdən də az ixtiyarımızda olduğunu əsas götürərək – insanın daha çox yayılmış səhvlərindən birinə, əlbəttə əgər təbiətin öz işlərini gördürməkdən ötrü bizi yönəltdiyi yolu səhv adlandırmaq olarsa, toxunurlar; təbiət daha çox bizim fəal olmağımızın qayğısında olur, nəinki həqiqəti bilməyimizin. Əslində bunun özü də elə onun bizə təlqin etdiyi aldadıcı arzuların biridir. Biz heç vaxt öz evimizdə olmuruq, biz həmişə haradasa ayrı yerdəyik. Təhlükə, arzu, ümid gələcəyə yönəlir; onlar bizi daim nə olacağı, hətta biz olmayanda nə baş verəcəyi barədə fikirlərlə aldadır, hər şeyi olduğu kimi qavramaq və

dərk etmək imkanından məhrum edir. Calamitosus est animus futurianxius.¹

Platonun dönə-dönə xatırladığı ehkama diqqət yetirin: “Öz işinlə məşğul ol və özünü dərk et”. Bu ehkamin hər iki hissəsi ayrı-ayrılıqda ikinci hissəni özündə ehtiva edir və bununla da bizim üzərimizə düşən vəzifələri tam qapayır. Hər bir adam hansısa bir işə hazırlaşanda görəcək ki, hər şeydən əvvəl o özünün kim və nəyə qadir olduğunu dərk etməlidir. Özünü yaxşı tanıyan özgəsinin işini özünükü hesab edə bilməz, o, hamıdan çox özünü istəyir və öz rifahının qeydinə qalır, ona görə də sərfəli olmayan işlərdən, bəhrəsiz fikirlərdən, həlli olmayan məsələlərdən imtina edir...

Ölənlərə münasibətimizi müəyyənləşdirən qaydalar arasında mənim fikrimcə, daha əsaslı olanı şahlar öləndən sonra onların əməllərini müzakirə etməyi nəzərdə tutan qaydadır. Şahlar qanunların əgər ağaları deyillərsə də, qardaşlarıdır. Ədalət məhkəməsinin hökmləri şahlara aid olmadığından, bu hökmlərin onların təmiz adı, varislərinə qalan əmlakın üzərində tətbiq edilməsi haqlı hesab olunmalıdır. Axı bunların hər ikisi çox vaxt həyatın özündən belə artıq qiymətləndirilir. Bu adət ona əməl edən xalqlara böyük xeyir gətirir, eləcə də xatirəsinə yaramaz hökmdarlar kimi yanaşıldıqda, bundan şükayətli olmağa haqqı çatan istənilən yaxşı hökmdar

üçün son dərəcə arzu ediləndir. Biz istisnasız olaraq hər bir hökmdara tabe olmalıyıq, çünki onların buna şəxsiz haqqı çatır; amma hörmət və məhəbbət yalnız ləyaqətli olanlara aiddir. Odur ki, gəlin dövlət daxilində intizamı saxlamaq naminə onların arasında ləyaqətsiz olanlarına da dözək, onların qüsurlarını gizlədək; nə qədər onların hakimiyyətinin bizim dəstəyimizə ehtiyacı varsa, başladığıları əhəmiyyətsiz işləri belə xeyir-dua ilə qarşılayaq. Bizim onlarla qarşılıqlı münasibətlərimiz sona yetəndə isə ədalətli olmaq hüququnu, eləcə də səmimi hisslərimizi ifadə etmək sərbəstliyimizi məhdudlaşdırmağa heç bir əsas qalmır və deməli, şahların bütün nöqsanlarından xəbərdar olan təbəələrini “sadiq”, “hörmətçil” kimi adlardan və gələcək nəsilləri bu növ ibrətamiz nümunədən məhrum etmək lazım gəlmir. Göstərilən hansısa bir lütfkarlığa görə minnətdarlıq hissindən çıxış edərək tərifə layiq olmayan şahını vəsf edib ucalara qaldıran, özlüyündə ona haqq qazandıran adam ictimai ədalətin ziddinə gedir. Tit Liviy doğru deyir, şahların hakimiyyəti altında böyüyən şəxslərin danışmaq dili kimsəyə yarınmıq və naraha-tədici ikiüzlülükdən yoxurlub: onların hər biri öz hakimini tərifləyir, necə hökmdar olmasından asılı olmayaraq onun adına şücaətlər, şanlı əməllər yazırlar.

¹ “Bədbəxt o ürəkdir ki, gələcəyin qayğıları ilə yüklənib”. (Seneka. Məktublar).

YALANÇILAR HAQQINDA

Həqiqətən də yalan ən bağışlanmaz qüsurdur. Bizi adam eləyən yalnız sözdür və bizə bir-birimizlə ünsiyyətdə olmağa imkan yaradan da sözdür. Əgər biz adını çəkdiyimiz qüsurun bütün eybəcərliyini və bağışlanmazlığını dərk etsəydik, onu başqa cinayətlərdən daha ağır bilib odda birinci yandırılmasını tam əsaslı sayarıq. Mənə elə gəlir ki, çox vaxt uşaqları boş şeylərin, bəlkə də heç nəyin üstündə tənbeh edirlər; onları bilmədən, anlamadan törətdikləri və heç bir ciddi fəsadı olmayacaq səhv əməllərinə görə cəzalandırırlar. Bunlardan mən yalnız yalanı, bir də, nisbətən az dərəcədə inadkarlığı ayırır, bu qüsurların uşaqların xasiyyətində kök salmasına qarşı ardicil və davamlı mübarizə aparmağı lazım bilərdim. Bu eybəcər cəhətlər insanla birlikdə boy atıb böyüürlər. Təəccüblü də olsa, dil bir dəfə dönüb yalan yoluna düşdüsə, onu doğru yola qay-

tarmaq olduqca çətin işdir! Bax elə buna görədir ki, bir də görürsən başqa cəhətlərdən təmiz və vicdanlı olan birisi bu mənfur qüsuru ram olaraq onun əsirinə çevrilib. Mənim dərzim, sadə, yaxşı bir adamdır, bununla belə, mən ondan bir dəfə də olsun düz söz eşitməmişəm, hətta düz söz onun xeyrinə də olsa, yenə yalan danışıq.

Əgər yalanın həqiqət kimi yalnız bir sifəti olsaydı, bizim vəziyyətimiz xeyli asan olardı. Bu halda biz yalançı tərəfindən deyilənlərin əksini düz hesab edərdik. Amma həqiqətin əksinə olanın min sifəti var və heç bir hədd tanımır.

Pifaqorçular hesab edirlər ki, xeyir müəyyən və məhdud anlayışdır, şər isə, əksinə, qeyri-müəyyəndir və məhdud deyildən uzaqdır. İnsanı məqsəddən uzaqlaşdıran min yol var, amma onu məqsədə doğru yalnız bir yol aparır. Mən qətiyyətlə əmin deyiləm ki, hətta başıma gələcək fəlakətin qarşısını almaqdan ötrü olsa da, açıq-aydın, həyasız yalandan istifadə edə bilərəm.

Kilsə rəhbərlərindən biri deyib ki, biz özümüzü tanış itlə daha rahat hiss edirik, nəinki dilini bilmədiyimiz əcnəbi adamlarla. Ut externus alieno non sit hominis vice.¹ Bəs yalan danışan dil ünsiyyət vasitəsi olsa da, susmaqdan yaxşı hesab oluna bilərmə?

¹ "Buna görə də özgə qəbilədən olan insan sayıla bilməz". (Böyük Pliniy, "Təbii tarix")

BİZİM XEYİR VƏ ŞƏRƏ MÜNASİBƏTİMİZİN XEYLİ DƏRƏCƏDƏ ONLAR BARƏDƏ TƏSƏVVÜRÜMÜZDƏN ASILI OLMADIĞI HAQQINDA

Qədim yunan məsəlində deyildiyi kimi, insanlara əzab verən nəsnələr yox, bu nəsnələr haqqında onların özlərində yaratdıqları təsəvvürlərdir.¹ Əgər kimsə bunun hər vaxt və hər yerdə ədalətli olduğunu müəyyən edə bilsəydi, onda həmin adam bizim acizənə bəşər taleyimizi yüngülləşdirməkdən ötrü böyük xidmət göstərmiş olardı. Əgər bizim daxilimizdəki əzablar həqiqətən də ağıldan gəlirsə, onda düşünmək olar ki, onlara məhəl qoymamaq və ya onları bizə xeyirli olan tərəfə yönəltmək də öz ixtiyarımızdadır. Əgər nəsnələr öz ixtiyarını bizə verirsə, onda niyə onları axıra qədər

¹ Bu hikmətli söz digər yunan hikmətli sözləri kimi Montenin kitabxanasının tavanında yazılmışdı.

özümü təbə etdirməməli və onları özümüz üçün sərfəli olana çevirməməliyik? Bir də, əgər şər və əzab adlandırdığımız özlüyündə nə şər, nə də əzab deyilsə və əgər yalnız bizim təxəyyülümüz ona belə bir rəng verirsə, onda heç kim yox, yalnız özümüz onu başqası ilə əvəz edə bilərik. Azad seçim edə bildiyimiz və kənardan heç bir təzyiqa məruz qalmadığımız halda, yenə də qeyri-adi ağılsızlıq nümayiş etdirib bizim üçün ən ağır olan qismətə üstünlük veririk, xəstəliyə, yoxsulluğa və rüsvayçılığa acı və ikrahdoğurucu tam qatırıq, halbuki bu tamı xoşagələndə də edə bilərdik; axı tale bizim qarşımıza yalnız xammal çıxarır, onu hansı formaya salmaq hüququ özümü təbə etməyə məxsusdur. Beləliklə, gəlin baxaq görək şər adlandırdığımızın əslində şər olmadığını sübut etmək mümkündürmü və ya ən azından nə olmasından asılı olmayaraq ona başqa tam, başqa görkəm vermək özümüzdən asılıdır? Çünki son olaraq hər şey buna gətirib çıxarır.

Əgər qarşısında qorxub təşvişə düşdüyümüz nəsnə özü-özünü bizim şüurumuza yeridə bilsəydi, onda bu nəsnə hamının şüurunda bərabər və oxşar şəkildə kök salardı. Belə ki, bütün insanlar eyni cinsdəndir və onların hamısı az, ya çox dərəcədə eyni qabiliyyətə, dərk etmək və mülahizə yürütmək bacarığına malikdirlər. Lakin eyni nəsnələr haqqında təsəvvürlərimizdəki fərq aydın şəkildə sübut edir ki, bu təsəvvürlər bizdə meyllərimizə uyğun şəkildə yaranır; kimsə, bəlkə də, xoşbəxt təsadüf nəticəsində onların əsil mahiyyətini bilir. Amma minlərlə adam onlarda tamam fərqli, buna oxşamayan mahiyyət görür.

Biz ölümə, yoxsulluğa və əzablara qatı düşmənlərimiz kimi baxırıq. Amma kimə məlum deyil ki, elə ölümün özü bəziləri üçün dəhşətlərin dəhşəti olduğu halda, başqaları üçün yerdəki həyəcənli və narahat həyatdan qurtulmaqdan ötrü yeganə sığınacaq, yüksək amal, azadlığımızın mənbəyi, bütün əzabların sonu deməkdir? Bəziləri qorxu, təlaş içində onun yaxınlaşdığını gözlədiyi halda, başqaları ölümdə həyatda olduğundan daha çox sevinc görürlər...

... O ki qaldı ölümün özüne, onu biz duya bilmərik; biz ölümü yalnız şüurumuzla anlaya bilərik, çünki onu həyatdan bir andan da az məsafə ayırır...

Minlərlə heyvan, minlərlə insan ölümün yaxınlaşdığını hiss etməzdən əvvəl ölür. Doğrudan da biz ölümdən qorxduğumuzu dilimizə gətirəndə hər şeydən öncə onun həmişəki sələfi olan ağır haqqında düşünrük.

Xalqın içindən çıxan nə qədər adamlar tanıyırdı ki, ölümün qarşısında, özü də sadə və yüngül yox, ağır rüsvayçılıq, bəzən isə ağılasıqmaz dəhşətlərlə müşayiət olunan ölümün qarşısında – kimlərsə inadkarlığından, kimlərsə də səmimiyyətdən – elə soyuqqanlılıq göstəriblər ki, bu zaman onlarda adi halda olduqları ilə müqayisədə heç bir dəyişiklik müşahidə olunmayıb. Onlar öz ailə məsələləri ilə bağlı göstərişlər verir, dostları ilə vidalaşır, nəgmə oxuyur, öyüd-nəsihət və ya bu kimi çıxışlarla xalqa müraciət edirdilər, bu zaman zarafat etməklərindən

də qalmırdılar və lap Sokratın özü kimi dostların sağlığına badə də qaldırırdılar. Onlardan biri, dar ağacına aparılarkən, demişdi ki, bu yolla getmək məsləhət deyil, çünki burada köhnə borcu qaytarmadığı üçün onun yaxasından yapışacaq dükançı ilə üzləşə bilər. Bir başqası cəlladdan xahiş edib ki, boynuna barmaqları ilə toxunmasın, yoxsa qıdıqdan elə qorxur ki, gülməkdən uğunub gedə bilər. Üçüncüsü, axşam bizim Xilaskarımızla bir süfrə arxasında oturmağı tələq edən ruhani ataya cavab verərək deyib: “Belədirsə, onda özünüz ora gedin, mən bu gün orucam...”

Yaşlı bir prilatın¹ rəftarını mən alqışlayıram; o özünü pul kisəsi, gəlirləri və xərcləri ilə bağlı qayğıdan tam azad etmiş, bunları etibar etdiyi qulluqçularından gah birinə, gah da digərinə tapşırması və uzun illər özünün maddi vəziyyətindən o qədər xəbərsiz yaşamışdır ki, sanki bütün bu məsələlərə dəxli olmayan kənar bir adam imiş. Başqasının vicdanlı olduğuna etibar etmək özünün vicdanlı olmağın haqqında ən inandırıcı dəlildir və belə adamı adətən Allah özü himayə edir. O ki qaldı indicə misal gətirdiyim prilata, mən onun evində gördüyüm nizam-intizamı heç yerdə görməmiş, heç yerdə təsərrüfatın belə ləyaqətlə, belə inamla aparıldığına rast gəlməmişəm. O adam xoşbəxtdir ki, ehtiyaclarını dəqiq-düzgün ölçüb biçir və öz tərəfindən heç bir əlahiddə cəhd,

¹ Katolik və İngilis kilsələrində ali ruhani rütbəyə deyilir.

canfəşanlıq göstərmədən əlində olan imkanlarla onları tam ödəyə bilir. O adam xoşbəxtdir ki, əmlakın idarə olunması və yaxud artırılması ilə bağlı qayğılar onu xasiyyətinə daha çox uyğun gələn, daha sakit və zövq verən digər işlərdən ayırmır.

Beləliklə, istər yaxşı güzəran, istərsə də kasıblıq bizim onlar haqqında təsəvvürlərimizdən asılıdır. Eynilə var-dövlət də, şöhrət və sağlamlıq kimi yalnız onlardan istifadə edən adamın duya bildiyi qədər gözəl və cazibəlidir. Hər bir adamın pis və yaxşı yaşaması onun özünün bu barədə necə düşünməsindən asılıdır. Güzəranından razı olan o adamdır ki, bunu başqaları yox, özü belə hesab edir. Ümumiyyətlə burada yalnız həmin adamın öz rəyi həqiqi və əhəmiyyətli sayıla bilər.

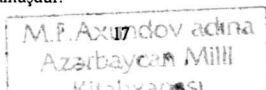
Tale bizə nə xeyir, nə də şər gətirmir. Tale bizə yalnız həm xeyrin, həm də şərin xammalını və bu xammalı məhsuldar edəcək toxumu verir. Bu mənada taledən daha qüdrətli olan ürəyimiz onlardan öz istədiyini kimi istifadə edir, bununla da xoşbəxtliyimizin, həmçinin bədbəxtliyimizin yeganə səbəbkarına və idarəçisinə çevrilirik...

QORXAQLIĞA GÖRƏ CƏZA HAQQINDA

751/66
Günlərin birində mən bir şahzadə və məşhur sərkərdədən eşitdim ki, qorxaqlıq göstərdiyi üçün əsgərə ölüm cəzası vermək olmaz; bu fikri o, stol arxasında, Bulonu¹ təslim etdiyi üçün cənab de Vervənə ölüm hökmü kəsildiyi barədə ona danışandan sonra söylədi.

Doğrudan da, mənə bizim zəifliyimizdən irəli gələn əməllərlə pis niyyətdən doğan əməllərin arasında dürüst-düzgün sərhəd qoyulması tam doğru hesab edilməlidir. İkinci əməli törədən zaman bilərəkdən təbiətin özü tərəfindən bizə verilən ağıllığımız hökmünə qarşı çıxırıq, birinci hərəkəti törəndəndə zənnimcə, haqlı olaraq bizi belə aciz və qeyri-kamil yaratmış elə həmin təbiətin özünə istinad edirik; bax elə buna görə də bir çoxları hesab edir ki, yalnız vicdanın əksinə getdiyimiz işə görə

¹ Bulon İngiltərə kralı VIII Henrixə 1544-cü ildə de Verven tərəfindən təslim olunmuşdur.

bizi təqsirkar hesab etmək olar. Müəyyən mənada həm dönük çıxanlara və kafirlərə ölüm hökmünün verilməsini pisləyənlərin rəyi, həm də vəkil və hakim öz vəzifələrini yerinə yetirərkən bilməyərəkdən yol verdikləri səhvlərə görə məsuliyyət daşımamağa əsas verən qaydalar məhz bundan qaynaqlanır.

Qorxaqlığa gəldikdə isə, məlum olduğu kimi, onun ən çox yayılan cəza üsulu hamı tərəfindən nifrətə layiq görülmək və hamının yanında biabır olunmaqdır. Hesab edirlər ki, bu növ cəzanı ilk dəfə tətbiq edən qanunverici Harond¹ olub və deyilənə görə, ona qədər döyüş meydanından qaçan hər bir kəsi yunan qanunları ölümlə cəzalandırırdı; o isə bunun əvəzində əmr etdi ki, belə qaçqınları qadın paltarında üç gün ərzində şəhər meydanında hamıya görk etdirləsinlər və o, belə bir cəzanın onlara xeyir gətirəcəyinə, bu biabırçılığın nəticəsində onlarda cəsarət yarana biləcəyinə inanırdı.

¹ Harond (eramızdan əvvəl VII əsr) Yunan müstəmləkəsi olan Sisiliya və Kalabrinin qanunvericisi olmuşdur.

HƏLƏ ÖLMƏYƏN BİR KƏSİ XOŞBƏXT HESAB ETMƏYİN QEYRİ-MÜMKÜNLÜYÜ HAQQINDA

İnsanı, onun taleyinə düşən pyesin son və əlbəttə ki, daha çətin pərdəsini oynayıb qurtardığını görməyə kimi, xoşbəxt hesab etmək düzgün olmaz. Xoşbəxtlik altında nəcib ruhun rahatlığı və məmnunluğu, özünü idarə edə bilən canın mətinliyi və xatircəmliyi nəzərdə tutulur. Yerdə qalan hər şeydə dona girmək mümkündür. Bizim gözəl fəlsəfi düşüncələrimiz başdan ayağa kimi əzbərlənmiş dərsdən başqa bir şey deyil və hər gün qarşılaşdığımız xoşagəlməz hadisələr bizə bərk toxunmursa üzə də sakitliyi qoruyub saxlaya bilirik. Lakin ölümlə bizim aramızda baş verən bu son çarpışmada artıq ikiüzlülüyə yer qalmır: açıq danışmaq və nəhayət, gizlətmədən ürəyində olanı açıb göstərmək məqamı yetişir.

Elə buna görə də bu son sınaq həyatdakı əməllərimizin son təftişi və məhək daşı sayılmalıdır. Bu gün ali gündür, bizim bütün yaşanan günlərimizin hakimidir. Bir qədim müəllif¹ deyir ki, bu gün mənim bütün keçən illərimin hökmünü verir. Mən, bütün fəaliyyətimin nəticələrinə qiymət verməyi ölümə həvalə edirəm, yalnız onda mənim dediklərimin boğazdan yuxarı, yoxsa ürəkdən gəlidiyi aydın olacaq.

FİLOSOFLUQ ETMƏYİN ÖLMƏYİ ÖYRƏNMƏK OLMASI HAQQINDA

S iseron deyirdi ki, filosofluq etmək ölməyi öyrənməkdən başqa bir şey deyil. Unutmayaq ki, təhlil və düşüncə bizim ruhumuzu ötəri "mən"imizdən ayırıb kənara çıxır, bədənimizdən qoparır və deməli, bu, ölümün bənzəri və onu öncədən görməkdir; sözün qıyası, dünyada müdriklik və düşüncə dediyimiz hər nə varsa, son nəticədə bizə ölümdən qorxmamağı öyrətmək üçündür. Doğrudan da, ya ağılımız bizə güclür, ya da, əgər belə deyilsə, ağıl yalnız bir məqsədə, məhz bizim istəklərimizi təmin etməyə can atır və onun bütün fəaliyyəti müqəddəs kitabda yazıldığı kimi, bizə xeyirxahlıq etmək və həyatdan feyz ala-ala yaşamaq imkanı yaratmağa yönəlib. Hamımız bilir ki, bu dünyada bizim son məqsədimiz həyatdan zövq almaqdır; bütün mübahisələr bu məqsədə necə çatmaqla bağlıdır: əks fikir dərhal inkar edilir, cəhdlərimizin məqsədinin müsi-

¹ Seneka nəzərdə tutulur

bət və möhnət içində yaşamaq olduğunu söyləyən birinə kim əhəmiyyət verər?

Bu halda fəlsəfi məktəblərin arasındakı fərq sırf təsadüfi xarakter daşıyır...

Burada hər kiçik məsələyə görə yüksək etimad qazanan adamlara yaraşmayan inadkarlıq və höcətəlmə var. Bununla belə, insanın kimi təsvir etməsindən asılı olmayaraq o, həmişə onunla birgə həm də özünü oynadır. Nə deyirlər desinlər, hətta xeyirxahlığın özündə belə son məqsəd ləzzətdir. Bu sözü işlətməklə onu qəti şəkildə qəbul etməyən insanları qıcıqlandırmaq mənim xoşuma gəlir. Həmin söz gerçək olaraq həzz və məmnunluğun ən yüksək dərəcəsini ifadə edirsə, onda belə bir ləzzət hər şeydən çox xeyirxahlığın nəticəsidir. Zirək, güclü və mərd olmaqdan alınan ləzzət daha şirin olur...

Gərək çəkmələrin həmişə ayağında olsun, gərək bacardığından da artıq dərəcədə daim yürüşə hazır olasan, xüsusilə də yürüşə çıxdığın zaman nə bədə öz qeydinə qalmaqdan savayı başqa qayğıların da təsiri altına düşsənsən...

Axı qayğılarımız onsuz da kifayət qədərdir. Biri ölümün özündən yox, böyük uğurla başladığı işi sona yetirməkdə ona mane olacağından gileyilir; digəri qızını ərə verməyə macal tapmamış və yaxud uşaqlarının təhsillərini başa vurmasını görməmiş o dünyaya gedəcəyindən şikayətlənir; biri arvadını, başqası isə həyatının yeganə sevinci olan oğlunu itirdiyinə ağlayır.

Mənə gəldikdə, Allaha şükür, Onun məsləhət

bildiyi vaxtda dünyadan baş götürüb gedəcək və bu zaman getməyim ağır olarsa, həyatımdan başqa heç nəyin xiffətini çəkməyəm. Mən hər cür buxovdan azadam; mən özümdən savayı hamı ilə artıq qismən vidalaşmışam. İndiyə qədər hələ heç kim bu dünyadan köçməyə bu qədər hərtərəfli, ciddi-cəhdlə hazırlaşmayıb, heç kimə dünyadan qəti olaraq əl çəkmək nəsbil olmayıb, amma ümidvaram, buna mən nail olmuşam...

Mən istəyirəm insanlar çalışsınlar, istəyirəm həyatın onların üzərinə qoyduğu vəzifəni bacardıqca yaxşı yerinə yetirsinlər, istəyirəm kələm əkən zaman ölüm başımın üstünü kəsdirsən, amma bu zaman mən həm ölümə, həm də bostanda işləri başa çatdırmamağıma tam laqeydliyi qoruyub saxlayım. Bir dəfə can verən adam görmüşdüm. Həmin adam ölümündən qabaq durmadan təəssüf edirdi ki, amansız tale ona bizim kralların on beş, yaxud on altıncısının tarixini yazıb qurtarmağa macal vermədi...

Belə bayağı və təhlükəli ovqatdan qurtulmaq lazımdır. Bir də, bizim qəbiristanlıqlar kilsə yaxınlığında, yaxud şəhərin daha çox adam gələn yerində ona görə salınır ki, Likurqun¹ dediyi kimi, uşaqlar, qadınlar və adi insanlar ölü görəndə qorxmamağa alışsınlar, eləcə də hər gün gördüyümüz cənazə, qəbir və dəfn mərasimləri bizi gözləyən taleyi daim yadıma salsın... Misirlilər ziyafət sona yetəndə qonaqlara ölümün iri həcmdə təsvirini nümayiş et-

¹ Likurq – Əfsanəvi qədim Sparta qanunvericisi

dirirdilər və bu təsviri əlində tutan adam ucadan deyirdi: “İç, ürəkdən şənən, çünki öləndə sən bax belə olacaqsan”. Mən də özümü təkcə ölüm haqqında düşünməyə yox, həm də onun barəsində həmişə və hər yerdə danışımağa alışırdım. Dünyada bu və ya başqa bir nəfərin ölümü, adamların ölənin zaman nə dediyi, üzlərinin ifadəsi və özlərini necə aparması haqqında söhbətlərdən artıq məni heç nə maraqlandırmır; bu həm də tarixi əsərlərə aiddir, onlarda tez-tez rast gəlinən ölüm səhnələrinə xüsusi diqqət yetirirəm...

İnsanları bizim dinimizə onun kökündə dayanan həyata nifrət qədər heç nə cəlb etmir. Bizi buna, itkisi bizdə təəssüf doğurmayaq bir şeyi itirməkdən qorxmağına dəyərmi? – deyən aqlın səsinədən başqa, həm də aşağıdakı düşüncələrimiz çağırır: əgər bizim qarşımızda ölümün bu qədər çoxsaylı növləri təhlükə kimi dayanıbsa, onların hamısından qorxmaq əvəzinə birinə uğramaq daha asan olarmı? Və əgər ölüm labüddürsə, onun nə vaxt gəlməsinin mənası varmı? “Otuz tiran səni ölümə məhkum edib” deyən adama Sokrat belə cavab vermişdi: “Onları isə təbiət ölümə məhkum edib”.¹

¹ Burada Monten qeyri-dəqiqliyə yol verir: Sokratı otuz tiran deyil, eramızdan əvvəl 400-cü ildə Afina məhkəməsinin iclasçıları ölümə məhkum etmişlər.

Bizi hər cür dərdədən qurtaracaq bir aləmə keçəyimizə görə məyus olmaqdan mənasız heç nə ola bilməz!

Əgər bizim doğulmağımız ətrafda hər şeyin doğulmasına gətirib çıxarıbsa, deməli ölməyimiz də ətrafda hər şeyin ölməsi ilə nəticələnməkdir.

... Birinin ölümü digərinin həyatının başlanğıcı deməkdir. Bu dünyaya gələndə də biz beləcə ağlaşmışıq, çətinliklər çəkməmişik, əvvəlki cildimizdən çıxmışıq.

Yalnız bir kərə baş verən şey üzücü ola bilməz. Birinin içində baş verəcək hadisə qarşısında bu qədər uzun-uzadı qorxub əsməyin mənası varmı? Əgər hər bir halda sonda ölüm dayanırsa, çox yaşamaqla az yaşamağın arasında fərq ola bilirmi? Belə ki, artıq mövcud olmayan üçün nə uzun, nə də qısa anlayışı yoxdur. Aristotel Hiponisi çayında bir gündən artıq yaşamayan həşəratlardan bəhs edir. Onlardan səhər saat səkkizdə ölənləri gənc ikən ölənin hesab edirlər; axşamüstü saat beşdə ölənlərə isə qocalıb ölənin kimi baxırlar. Əgər onların həyatının uzun və qısalığına əsasən birincisini bədbəxt, ikincisini xoşbəxt adlandırsalar bizə bu gülməli görünməyəcəkmi? Əgər bizim həyat müddətimiz əbədiyyətlə, yaxud dağların, çayların, səma cisimlərinin ömrü ilə müqayisə olunsa, eyni mənzərə alınacaq.¹

¹ Montenin bu fikri son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu fikirlə Monten katolik kilsənin əksinə olaraq insan ruhunun ölməzliyini inkar edir. (Monten bu fikri “Təcrübələr” əsərinin digər yerlərində də təkrarlayır).

Hər yaşanan anı siz ömürdən oğurlayırsınız: bu an ömrün hesabına sizin tərəfinizdən yaşanıb. Sizin həyatınızın daimi məşğulluğu ölümü yetişdirmək deməkdir. Həyatda olmaqla ölümdə olursunuz, çünki ölüm həyatı tərk edənə qədər sizdən əl çək-məyəcək.

Yaxud, tutuq ki, siz həyatınızı başa vurub ölü olursunuz, amma bu həyatı ölümə doğru yaşayırsınız: sözsüz ki, ölüm ölümə doğru yaşayana daha güclü, kəsici və dərin zərbə vurur, nəinki ölüyə...

“... Mən bizim birinci müdrikimiz olan Falesə yaşamaq və ölməyin eyni şey olduğu fikrini tələp etmişəm. Və kimsə ondan belə olan halda niyə ölmədiyini soruşanda, o, çox müdrikcəsinə cavab vermişdi: “Elə ona görə ki, bunlar ikisi də eyni şeydir”.

Mənim binamı təşkil edən su, torpaq, hava, od və digər ünsürlər mahiyyətinə görə sənin həyatının vasitələri olduğu kimi, həm də sənin ölümünün vasitələridir. Nəyə görə son gündən qorxmalısən? Son gün digərləri kimi sizin ölümünü də yardımçı olur. Son addım yorğunluğun səbəbi deyildir, yalnız onu hiss etdirir. Yaşadığın bütün günlər səni ölümə doğru aparır; son gün isə onu tamamlayır”.

Anamız təbiətin bizə öyüdləridir bunlar. Mən tez-tez o barədə düşünürəm ki, nəyə görə müharibədə ölüm – fərqi yoxdur bu ölüm bizə aiddir, ya başqasına – evdə ölümdən müqayisəyə gəlməz dərəcədə az qorxuludur; əks halda ordu yalnız zarıyanlardan və həkimlərdən ibarət olardı; bir də, nəyə

görə ölüm hər zaman və hər yerdə eyni olduğu halda, kəndlilər və aşağı təbəqədə olanlar ona başqalarından daha sakit baxırlar? Güman edirəm ki, burada məsələ onun əhatəsində gördüyümüz hüznü sifətlər və eləcə də vahiməli şəraitdədir. Bunlar bizdə ölümün özündən daha artıq qorxu yaradırlar. Necə də yeni və son dərəcə qeyri-adi bir mənzərədir: ölənin anasının, arvadının, uşaqlarının oxşayıb hönkürməsi, bura yığışanların çaşqın və pərt simaları, çoxsaylı rəiyyət qulluq etməsi, onların ağlamaqdan şişmiş gözləri, ağarmış bənizi, pərdələr çəkildiyindən gün işığı düşməyən otaq, yanan şamlar, bizim başımız üstə dayanan həkimlər və rahiblər! Bir sözlə, ətrafımızda qorxu və dəhşətdən başqa heç nə yoxdur. Biz artıq diri-diri kəfənə bürünüb dəfn olunuruq. Uşaqlar maska taxan dostlarını görəndə qorxurlar – eyni hal bizimlə də baş verir. Bu maskanı hər şeydən, xüsusilə də insanların üzündən dartıb çıxarmaq lazımdır və o da maskanın altında bundan bir qədər əvvəl qoca xidmətçimizin və ya ev qulluqçumuzun qorxusuz qarşılıqları ölmü görəyik. Yaxşı ölüm odur ki, özünün gəlişinə təntənəylə hazırlaşmağa macal vermirlər...

TƏXƏYYÜLÜMÜZÜN GÜCÜ HAQQINDA

Çox ehtimal var ki, möcüzələrə, qarabasmalara, sehrbazlığa və bu kimi qeyri-adi şeylərə inam özünün kökünü əsas olaraq başqalarından tez aldanan adi adamlara və nadanlara xüsusi qüvvəylə təsir edən təxəyyüddən götürür. Bu adamların tez inanmağından istifadə edərək onların sağlam düşüncəsini elə əllərindən alıblar ki, onlar elə bilirlər, gerçəkdə görünməyəni görürlər...

Bizim əxlaq və niyyətlərimizi öyrənən zaman – əslində mən elə bununla məşğul oluram – uydurmadan alınan dəlillər o şərtlə gerçək dəlillər qədər əhəmiyyətli sayıla bilər ki, onlar mümkün olana zidd deyil. Bunun gerçəkdə, ya xəyalda, Parisdə, ya Romada baş verməsinin, Janla, ya Pyerlə əlaqəli olmasının əhəmiyyəti yoxdur, əsas məsələ mənim danışılan hadisədə müşahidə etdiyim insanın bu və ya başqa qabiliyyətidir. Mən onu görür və ondan xüyalara, yaxud gerçəyə aid olmasından asılı olmaya-

raq xeyir götürürəm. Belə hadisələrdə çox vaxt ifadə olunan dərslərdən mən öz işim naminə daha qeyri-adi və ibrətamiz olanları seçib götürürəm. Elə yazıçılar var ki, yalnız gerçək hadisələri qələmə almağı qarşılarına məqsəd qoyurlar. Mənim məqsədim isə – təki mən onun öhdəsindən gəlmək gücündə olum – baş verə biləcəkləri təsvir etməkdir. Hamıya məlum olan qaydaya uyğun olaraq – ayrı cür ola da bilməz – əşyalar arasında oxşarlıq olmayan halda da onları axtarıb tapmaq lazımdır. Mən isə heç nə eləmirəm və bu mənada hər şeylə maraqlanmağımla ən ciddi tarixçini belə üstələyirəm...

Bəziləri məni yaşadığımız dövrdə baş verən hadisələri qələmə almağa dilə tuturlar;¹ bu zaman onlar mənim başqaları kimi nəzərlərimin ehtiraslardan dumanlanmadığına və həmçinin digərlərindən fərqli olaraq hadisələrə daha yaxın olmağına istinad edirlər. Belə ki, tale mənə müxtəlif partiyaların rəhbərləri ilə ünsiyyətdə olmaq imkanı yaradıb. Amma dilə tutanlar unudur ki, mən Sallüstiya² şöhrəti hesabına olsa belə heç bir öhdəçiliyi üzərimə götürməmə, onlar unudur ki, mən hər cür öhdəçiliyin,

¹ Montenin müasirlərinin memuarlarından və əsərlərindən məlumdur ki, ona dəfələrlə bu kimi takliflər edilmişdir. Çünki Montenlə bir dövrdə yaşayan insanlar onun görkəmli siyasət xadimləri ilə əlaqəsinə minnətdar olaraq geniş məlumatla malik olduğunu və bu zaman baş verən hadisələrdən nəticə çıxararaq onları düzgün şərh edə bildiyini yazırlar. Müstəqil fikir yürütdüyünə görə ona həmişə hörmət bəsləyiblər.

² Qay Sallüsti Krisp (təxminən e.ə. 86-35-ci illərdə yaşayıb) – məşhur Roma tarixçisi, “Katilinin sui-qəsdini” və “Yuqurta ilə müharibələr”

səbatlığın və ısrarcılığın düşməniyəm; unudurlar ki, müfəssəl təsvir mənim üslubuma ziddir; unudurlar ki, mən daim öz-özümün sözünü kəsirəm, çünki nəfəsim çatmır; unudurlar ki, mənim nəyisə ardıcıl və aydın ifadə etmək qabiliyyətim yoxdur; nəhayət, onlar unudurlar ki, mən adi, gündəlik həyatda işlək sözlər və ifadələrdən istifadə etməkdə qabiliyyətsizəm, bu bacarıqsızlığımda hətta balaca uşaqları da üstələyirəm. Buna baxmayaraq, mən burada sözümlü deməyə, gücüm çatacaq qədər fikirlərimi ifadə etməyi qərar verdim. Əgər mən, kor adamlar təkisi kimisə özümə köməkçi götürsəydim, onda çətin ki, mənim addımlarım onun addımlarıyla düz gələrdi. Əgər öz istədiyim kimi hərəkət etmək ixtiyarım olsaydı, onda elə mühakimələr irəli sürəcəkdim ki, bunlar həm mənim öz fikrimcə, həm də sağlam düşüncə baxımından qeyri-qanuni sayılmalı və cəzalandırılmalıydı.¹ Plutarx bu vəziyyətdə belə deyirdi: “Müraciət etdiyim nümunələrin hər vaxt və hər şeydə səhihliyini yoxlamaq mənim işim deyil, amma bu nümunələri gələcək nəsillərə ibrət göstərmək, sanki məşəl kimi yaxşı əməllərə doğru apararıq yolu işıqlandırmaq məhz mənim işimdir. Keçmişin rəvayətləri həkimin düzəltməyi hansısa məlhəm deyil; burada nəyinsə düz, ya səhv düzəldilməsi təhlükə doğura bilməz...”

¹ Monten burada çox açıq, sərbəst şəkildə fikirlərini ifadə edə bilməsinə və hakimiyyət tərəfindən təqibə məruz qalmamaqdan ötrü baxışlarını, eləcə də müddəalarını bu tərzdə çatdırmaq məcbur olduğuna işarə edir. Bu növ etiraflara “Təcürbələr” kitabının digər fəsilələrində də rast olunur.

BİRİNƏ XEYİR OLAN DİGƏRİNƏ ZİYANDIR

A finalı Demad¹ dəfn ləvazimatları ilə alver edən həmvətənlərindən birini həddən çox adamın ölümü hesabına böyük mənfəət əldə etməyə can atdığı üçün tənbeh edir. Bu növ tənbeh mənə əsassız görünür, çünki ümumiyyətlə götürsək, elə bir xeyir yoxdur ki, başqasının ziyanı hesabına başa gəlməsin; bu səbəbdən Demad kimi düşünsək, onda istənilən qazancı ittiham etməli olacağıq.

Tacir gənclərin israfçılığı, əkinçi çörəyin qiymətinin bahalığı, inşaatçı binanın çöküb dağılması, hakimlər insanlar arasında baş verən savaqların və bir-birinə qarşı ittihamların hesabına qazanc əldə edirlər. Din xadimləri (hətta onlar da!) həm əhatə olunduqları hörmət-ehtiramə, həm də öz fəaliyyətlərinə görə bizim ölümümüz və günahlarımıza min-

¹ Demad (e.ə. 318-ci ildə vəfat edib) – Afananın dövlət xadimi. Gəzəl natiq və diplomat olub.

nətdar olmalıdırlar. Bir yunan komediyasında deyil-
diyi kimi dünyada elə bir həkim yoxdur ki, hətta ən
yaxın dostunun belə sağlam olduğuna sevinir, elə
bir hərbiçi yoxdur ki, öz doğma şəhərinin belə qon-
şu şəhərlərlə dostluğundan şad olsun və ilaxır. Hələ
bu nədir ki! Bizim hər birimiz içimizi qurdalasaq, ən
məhrəm arzu və ümidlərimizin çox zaman başqası-
nın hesabına yarandığını və bəsləndiyini görürük.

Bu barədə düşünəndə ağıma gəlirdi ki, təbiət bu-
rada da öz qoyduğu qaydalara sadıq qalır. Çünki
təbiətşünasların ehtimal etdiyi kimi, hər bir şeyin
törəməsi, qidalanması və inkişafı eyni vaxtda digə-
rinin dağılması və məhvi deməkdir.

VƏRDIŞ HAQQINDA, ELƏCƏ DƏ TUTARLI ƏSAS OLMADAN KÖKLÜ QANUNLARIN DƏYİŞDİRİLMƏSİNİN MƏSLƏHƏT GÖRÜLMƏMƏSİ HAQQINDA

Belə hesab edirəm ki, bizim bütün böyük qü-
surlarımız körpə vaxtımızdan törəməyə baş-
layır və buna görə də tərbiyəmiz ilk növbədə ailə
başçılarından və dayəməzdən asılıdır. Bəzən analar
öz uşaqlarının cücənin boynunu necə burmağına
və ya pişiyə, itə necə işgəncə verməsinə baxıb əy-
lənirlər. Bir də görürsən, ata o dərəcədə dərrakəsiz
olur ki, oğlunun səbəbsiz yerə köməksiz kəndlini,
yaxud qulluqunu döydüyünü görəndə, bunu öv-
lətinin xasiyyətində mübarizlik əlaməti kimi qiymətləndirir. Ya da, oğlunun öz dostunu aldadaraq
ona xəyanət etməsini müşahidə edərkən bunu oğ-
lunun fərasəti kimi dəyərləndirir. Lakin əslinə qa-

landa bunlar qəddarlığın, özbaşınalığın və satqınlığın toxumlarından başqa bir şey deyil; bu toxumlar məhz bu hallarda cücərməyə başlayır, sonradan isə pöhrələnərək vərdişə çevrilib möhkəmlənir. Bu iy-rənc cəhətləri gəncliyə xas olan yelbeyinlik və əhəmiyyətsiz qüsür kimi qəbul edib bağışlamaq adəti sonrakı mərhələlər üçün olduqca fəsadlıdır. Birincisi, burada təbiətin hələ kobudlaşmağa macal tapmayan incə və təmiz səsini eşitmək olar; ikincisi, əgər hətta söhbət bir neçə ekyüdən¹ deyil, bir neçə sudan gedirsə, məgər belədə fırladaçılığa yol vermək olar? Bu öz-özlüyündə yaramazlıqdır. Mənə elə gəlir ki, belə bir nəticə çıxarmaq daha doğru olar: "Nəyə görə bir su aldadırsa, bütöv bir ekyü aldatmasın?" Əvəzində isə əksər vaxt belə düşünürük: "Axı o yalnız bir su aldadıb; bir ekyü oğurlamaq onun heç ağına gəlməzdi". Uşaqlara naqisliklərə olduğu kimi nifrət bəsləməyi təkidlə öyrətmək lazımdır; onlar gərək bu naqisliklərin nə qədər çirkinlik olduğunu öz gözləri ilə görsünlər və təkcə əməllərində deyil, həmçinin ürəklərində də bundan çox-çox uzaq olsunlar; onlar gərək bu naqisliklərə hansı cildə girmələrindən asılı olmayaraq nifrət etsinlər. Əminəm ki, əgər indinin özündə hətta ən adi əyləncədə belə mən hər cür yalana son dərəcə nifrət edirəmsə, bu, xüsusi cəhd tələb edən bir şey deyil, mənim daxili tələbatımdan irəli gəlir və təbii meyllərimin nəticəsidir. Bunun da səbəbi odur ki, mənə lap uşaq vaxtlarımdan yalnız

^{1/} Ekyü və su - Fransada orta əsrlərdə qızıl və gümüş pullar

düz və açıq yolla getmək, yaşdırlarımla oyunlarda (yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, uşaq oyunları heç də oyun deyil, onlara bu yaşın ən əhəmiyyətli və dərin məna kəsb edən məşğuliyyəti kimi baxmaq daha düz olar) hər cür hiylə və fırladaqdan çəkinməyi öyrədiblər. Dubldan kart oynayarkən bu məsələyə ikiqat dublona¹ oynamaq qədər ciddi baxıram, mənim üçün oyunu uduzmağın, ya udmağın heç bir fərqi olmayanda – bu oyunu ya arvadım, ya da qızım ilə oynayanda – hətta başqa hallarda belə mən məsələyə prinsipial yanaşıram. Hər şeydə və hər yerdə üzərimə düşən vəzifə borcumu yerinə yetirmək üçün öz gözlərim mənə kifayət edir. Dünyada başqa bir cüt göz yoxdur ki, mənim hər işimi öz gözlərim kimi diqqətlə izləsin və elə gözlər yoxdur ki, öz gözlərim qədər onlara etibar edim...

Kim adət və ənənələrin qüdrətli təsirindən qurtulmaq istəsə, o kəs ilk baxışda şübhə doğurmayan, eyni zamanda alında qırış və ağ saçlardan savayı heç bir dayağı olmayan köhnə təsəvvürlərlə əlaqədar bir çox nəsnələri üzə çıxarmış olacaq. Belə nəsnələrdən örtüyü çəkib götürərək onları həqiqət və ağılla yanaşı qoyan kəs, əvvəlki fikirlərinin sovru-lub yoxa çıxmasına baxmayaraq, üstündə dayandığı torpağın necə möhkəm olduğunu hiss edəcək. Bu zaman – misal üçün deyirəm – mən o adama sual verəcəyəm: daim gördüyümüzdən daha qeyri-adi sayılacaq başqa nəsə ola bilərmi? Yəni, bütöv bir

¹ Dubl – qədim sikkə; dublon – qızıl pul

xalq həmişə onun üçün tapmaca qalan qanunlara tabe olur. Bütöv bir xalq ailə işlərində, nikah, miras, vərasəlik, alqı-satqı məsələlərində elə qaydalara tabe olur ki, onları dərk etməkdə acizdir. Çünki bu qayda-qanunlar onun dilində yazılıb tərtib edilməmişdir. O, bu qanunların təfsiri və düzgün tətbiqi ilə bağlı bilgini pulla əldə etməyə məcburdur.¹ Bütün bunlar öz hökmdarına təbəələri üçün azad, sərəfəli və sərbəst alver etməyə şərait yaratmağı, amma eyni zamanda yüksək vergilər qoymaqla onları müflisləşdirməyi, bir-biri ilə mübahisəyə təhrik etməyi məsləhət bilən İsokratın² ağıllı təkliflərinə qətiyyənlə oxşamır. Amma bütün bunlar hətta insan ağıllının da alver predmeti, qanunun isə bazarda satılan əmtəə olduğunu iddia edən görüşlərlə tam uyğun gəlir. Və mən öz tələyimə son dərəcə minnətdaram ki, tarixçilərimizin dediyinə görə Böyük Karlın bizdə Roma və imperiya hüququnu tətbiq etmək niyyətinə qarşı birinci çıxış edən qaskoniyalı bir zadəgan, yəni mənim həmyerlim olub.³ Qanuna əsaslanan adətlərə

¹ XVI əsrdə Fransada, əksər Avropa ölkələrində olduğu kimi mətnləri yalnız latın dilində yazılan qanunlar mövcud idi.

² İsokrat (e.ə. 436 – 338) – məşhur Qədim Yunan publisisti və nətiqi, çoxsaylı çıxışların və pamfletlərin müəllifi.

³ Mətdə xatırlanan Qaskoniyalı zadəgan haqqında hekayətə VIII Karlın kral səlnaməçisi qismində Fransaya dəvət etdiyi Veronadan olan İtaliya tarixçisi Paolo Emilionun (yaxud Paolo Emili, 1529-cu ildə Parisdə vəfat edib) "Fransa tarixi" əsərində rast gəlmək olar. "Fransa tarixi"ni yazmağı ona VIII Karlın xələfi XII Lüdvik təklif etmişdir.

görə məhkəmədə vəzifələrin satıldığı,¹ məhkəmə qərarının pul kisəsi ilə alındığı bir mühitdə yaşayan xalqı görməkdən daha əcaib heç nə ola bilməz; bu xalqda, yenə də, pulu olmayan adamın işi ədalət məhkəməsi tərəfindən tam qanuni olaraq rədd edilir: burada ticarət o dərəcədə genişlənir ki, dövlət daxilində üç əvvəlki zümrələrə daha bir zümrə, yəni kilsə, zadəgan və sadə xalq zümrəsinə, məhkəməyə nəzarət edən adamlardan ibarət dördüncü zümrə əlavə olunur; qanunlara nəzarət etməklə vətəndaşların həyatı və mülkiyyəti ilə istədiyi kimi davranan bu dördüncü zümrə zadəganlarla bərabər xüsusi bir korporasiyanı təşkil edir. Bir çox cəhətdən bir-birinə zidd olan iki qisim qanunlar da buradan yaranır: sərəf qanunları və ədalət məhkəməsinin dayağı olan başqa qanunlar meydana çıxır. Birincilər, məsələn, saxtakarlıqda ittiham edilən şəxsi sərbəst şəkildə qınayır. O, dözüb ona görə qisas alır. Cəngavərlik qanunlarına görə kimsə təhqirə dözsürsə, sərəfdən və zadəgan nüfuzundan məhrum edilir. Vətəndaş qanunlarına əsasən isə qisas alan inzibati cəzaya məruz qalır. Deməli, ləyaqəti təhqir edilən əgər qanuna müraciət edərsə, özünü sərəfsiz vəziyyətdə qoyar, əgər müraciət etməzsə, onda qanunlar onu təqib edəcək və cəzalandıracaq...

¹ Məhkəmə vəzifələrinin bu şəkildə əvəz olunma qaydası 1526-cı ildə Fransada yaranıb. Bu qaydanı kansler I Fransiska kardinal Antuan Düpra (1463-1535) tətbiq etmişdir. Monteni bu fikirləri sonradan Monteskyö tərəfindən qəbul edilmiş və o, "Fars məktubları"nda bu ənənəni təqdim etmişdir.

Cəmiyyəti bizim baxışlarımız maraqlandırır; yerdə qalanları, yəni fəaliyyətimizi, zəhmətimizi, vəziyyətimizi, bütün həyatımızı cəmiyyətə xidmətə sərf etməli və eləcə də onun mühakiməsinə verməliyik. Mərd və dahi Sokrat, hətta ədalətsiz və qərəzli olan hakimiyyətə itaətdən boyun qaçırmaq kimi qiymətləndirilə biləcək əsaslarla öz həyatını xilas etməkdən imtina etmişdi. Belə ki, hər bir adam yaşadığı ölkənin qanunlarına tabe olmalıdır, bütün qaydaların əsas qaydası, bütün qanunların başlıca qanunu da məhz budur.

Dedikcə şübhəlidir, necəliyindən asılı olmayaraq qüvvədə olan qanunun dəyişdirilməsi, ona toxunduqda baş verə biləcək bəlaləri üstləyərək bu qəddər aşkar xeyir gətirə bilirmi? Axı dövləti müəyyən mənada bir-biri ilə əlaqəli olan hissələrdən ibarət binaya bənzətmək olar və deməli, bu hissələrdən bir-cəciyini belə bütün binaya təsir etmədən yerindən tərpətmək mümkün deyil. Furiyalıların¹ qanunvericisinin əmrinə görə, köhnə qanunlardan hansınısa ləğv etmək, yaxud yenisini qüvvəyə mindirmək istəyən hər kəs boynuna ip salıb xalqın qarşısına çıxmalıdır ki, əgər onun təklif etdiyi qanun hamı tərəfindən bir səsə qəbul olunmasa, o, boynundakı iplə elə yerindəcə boğulub öldürülsün. Lakedemoniyalıların² qanunvericisi bütün həyatı boyu vətən-

¹ Furiyalılar – Cənubi İtaliyada yerləşən qədim Furiya şəhərinin (e.ə. 443-cü ildə əsası qoyulub) sakinləri.

² Burada Monten Spartanın əfsanəvi hüquqşünası Likurqu nəzərdə tutur.

daşlardan onun əmrlərindən birini də ləğv etməyəcəkləri barədə tam razılıq almağa çalışmışdır. Frinis tərəfindən onun musiqi alətinə¹ əlavə edilən iki yeni simləri amansızcasına qıran zaman Efor, Frininin aləti təkmilləşdirdiyi və akkordları zənginləşdirdiyi barədə düşünürdü; bu yeniliyi ittiham etməkdən ötrü ona köhnə və vərdiş olunan nümunənin dəyişikliyə məruz qalması kifayət edirdi; Marseldə göz bəbəyi kimi qorunub saxlanan qədim, pas atmış ədalət qılıncı da eynilə bu mənanı verirdi.²

Mən hansı görünüşdə meydana çıxmasından asılı olmayaraq hər cür yeniliyə inamımı itirmişəm və buna tam əsasım var, çünki onların necə məhvə-dici nəticələri olduğunu görmüşəm. Bunlardan biri neçə illər ərzində bizi əzsə də, baş verənlərin bir-bəşə səbəbi kimi çıxış etmir; buna baxmayaraq inamla demək olar ki, yaranan xoşagəlməz vəziyyətlə bağlı hər şeyin ilkin səbəbi və kökü məhz bu yenilik olmuşdur. Hətta o zamandan bəri onun iştirakı olmadan və ondan kənardə baş verən bədbəxtlik və dəhşətlərin də əsasında bu yenilik durur.³ Odur ki, bu işdə günahkar özüdür.

Dövlət quruluşunu laxladanlar, onun dağılmasıyla çox vaxt illə növbədə özləri məhv olurlar. İn-

¹ Mitilien adasından olan Frininis (e.ə. təxminən 480-ci ildə anadan olub) yeddi simi olan kifar musiqi alətinə iki sim də əlavə etmişdi.

² Bu qılınc Marsel şəhərinin əsası qoyulandan bəri, orada qədim adətlərin ölməzliyi rəmzi kimi qorunub saxlanılır.

³ Monten Fransada ölkə həyatına dağıdıcı təsir göstərən vətəndaş müharibələrini nəzərdə tutur. 1562-ci ildə dini itxıflar nəticəsində başlayan bu müharibələr 1594-cü ildə, Montenin ölümündən sonra başa çatdı.

qilabların xeyri onları yaradanlara qismət olmur; onlar sadəcə suyu qarışdırıb bulandırırılar, balıqları isə bu sudan başqaları tutur. Belə ki, bizim monarxiyanın birliyi və bütövlüyü dediyimiz yenilik nəticəsində dağıldığından, onun möhtəşəm binası laxlanıb sökülməyə başladığından və bütün bunlar monarxiyanın yaşlı vaxtında baş verdiyindən burada adı çəkilən bədbəxtliklərin içəri daxil olması üçün istənilən qədər çat və dəliklər əmələ gəldi. Bir qədim yazıçı deyir ki, hökmdarın böyüklüyünü başdan qurşağadək yıxmaq, onu qurşaqdan özülə qədən yıxmaqdan daha çətindir.

Doğrudur, təşəbbüskarlar təqlidçilərdən daha çox ziyan gətirir, bununla belə təqlidçilər təşəbbüskarlardan daha artıq cinayətkar sayılmalıdır. Çünki onlar təqlid etdikləri nümunələrin dəhşətli yamanlığını duyub onları cəzalandırırlar.¹ Əgər zalımlıq müəyyən qədər şöhrət gətirirsə də, təşəbbüskarların təqlidçilərlə müqayisədə üstünlüyü odur ki, cəza ideyası və buna cürət məhz onlara məxsus olub.

Ən yeni qarışıqlıqların bütün növləri bu əsas, eləcə də tükənməz mənbədən dövlət quruluşunu necə silkələmək üçün nümunə və tövsiyələri çox asanlıqla alır. Hətta belə ilkin yamanlıqların qarşısını almaq üçün yaradılmış bizim qanunlarda belə, hər növ yamanlığı törətmək və onları müdafiə etməklə bağlı

¹ XVI əsrin ikinci yarısında baş verən vətəndaş müharibələri zamanı uqenotlar kimi kral hakimiyyətinə qarşı üsyana qalxan feodal kotoliklərin vəhşiliyinə işarə edilir.

tövsiyələr tapmaq olar. Öz dövrünün vətəndaş müharibələrindən bəhs edən Fukididin dedikləri indi bizim başımıza gəlir; o zaman cəmiyyətin qüsurlarına göz yumaraq bəraət qazandırmaq üçün onlara əsl adlarını vermirdilər, əksinə, təhrif edərək yeni və bir qədər yumşaq adlarla ifadə edirdilər. Məhz bu növ vasitə ilə bizim vicdanımıza təsir etmək, baxışlarımızı islah etməyə çalışırlar.

Xristian dini ən ədalətli və faydalı şəriətin bütün əlamətlərinə malikdir, amma buna, orada ifadə olunan müəyyən edilmiş hakimiyyətə tabe olmaq və mövcud dövlət quruluşuna dəstəkləmək tələbi qədər aydın şəkildə heç nə şahidlik etmir. Bəşər övladını xilas etməyə, eləcə də özünün ölüm və günah üzərində şanlı qələbəsini gerçəkləşdirməyə çalışan, bunu başqa şəkildə deyil, məhz bizim ictimai quruluşa əsaslanaraq edən və bu böyük, xoşbəxtlik gətirən məqsədi bizim kor, haqdan uzaq adətlərimizdən və dünyagörüşümüzdən asılı vəziyyətə salan, bununla da bu qədər sevdiyi çoxsaylı övladlarının günahsız qanlarının axmasına imkan verən, bu qiymətsiz bəhrənin yetişməsinəçən uzun-uzadı illərin itirilməsi ilə barışan İsa Məsihin müdrikliyi bizim üçün nə qədər möhtəşəm nümunədir.

Öz ölkəsinin adət və qanunlarına tabe olan adamlar, onlardan yuxarıda durmağa çalışan, yaxud bu adət və qanunları yenilərilə əvəz etmək istəyən adam arasında dibi görünməyən uçurum dayanır. Birinci adam özünün sadəliyinə, itaətkarlığına,

həmçinin başqalarının nümunəsinə istinad edir; belələrindən hətta yamanlıq da çıxsın, bu, qəsdən edilən yamanlıq deyil, ən pis halda bədbəxtlikdir. Bundan başqa, İsokrat demişkən, çatışmazlıq kamilliyə ifratdan daha yaxındır.

İkinci adamı isə müdafiə etmək olduqca çətindir. Çünki, əgər kimsə nəyisə seçmək və dəyişiklik etmək istəyirsə, o adam mühakimə etmək məsuliyyətini üzərinə götürür və buna görə də gərək ləğv etdiyinin səhv, gətirdiyi dəyişikliyin isə faydalı olduğuna tam əminliyi olsun. Bir o qədər də mürəkkəb olmayan bu fikir məni öz küncümə çəkilib oturmağa məcbur etdi; hətta cavan vaxtlarımda – o zaman indikindən daha cəsarətli idim – belə bir qayda qəbul etmişdim ki, gücüm çatmayan yükü üstümə götürməyim, müstəsna əhəmiyyətə malik məsələləri həll etmək məsuliyyətinin altına girməyim, qüvvəm xaricində olana cürət etməyim, mənə öyrədilən ən sadə məsələdə belə sağlam ağılla düşünüm, hərçənd sonuncu halda cəsarətli mühakimə heç nəyə ziyan gətirməzdi. Mənim fikrimcə oturuşmuş ictimai qaydaları və təsisatları şəxslərin özbaşınalığına tabe etdirmək son dərəcə haqsızlıqdır (çünki şəxsi şüur yalnız şəxsi yurisdiksiyaya malikdir). Hələ üstəlik ilahi qanunları elə islahatlara məruz qoyurlar ki, bunu vətəndaş qanunlarına münasibətdə dünyada heç bir hakimiyyət qəbul etməz. Biz artıq qəbul olunanı ləğv və yenisi ilə əvəz etmək iqtidarında deyilik, onu ancaq izah edib yaya bilirik.

Hal-hazırkı dövrdə bizdə ədavət hökm sürməkdədir: söhbət köhnə ehkamları, özü də olduqca mühüm və əhəmiyyətli ehkamları yığışdırıb onları yenilərilə əvəz etməkdən gedir; bəs görəsən çoxmu adam tapmaq olar ki, həm o tərəfin, həm də bu tərəfin dəlillərinə təfərrüatına qədər bələd olduğu ilə qürrələnsin? Belə adamların sayı o qədər az olacaqdır ki – əgər bunu doğrudan da say adlandırmaq olarsa – onlar bizim aramızda çətin ki, çaxnaşma sala bilərlər. Yerdə qalan hamısı qara-güruhdur və bu qara-güruh görəsən hara hücum çəkir? Hücumda olanlar əllərində hansı şüarı əsas tutur? Burada bəş verənləri zəif və düzgün təyin olunmayan dərmanın törətdiyi fəsadlarla müqayisə etmək olar; belə dərman orqanizmin zərərli maddələrini sovurub aparmaqdan, onlarla üzləşən zaman onları bir az da qızıqdırır, gücləndirir və qıcıqlandırır, bütün bu fəsadları törədəndən sonra isə bədənimizdə mənasız tərzdə gəzməyə başlayır. Dərman zəif olduğundan bizi xəstəlikdən xilas edə bilmir, bundan başqa, bizi o qədər taqətdən salır ki, biz ona müqavimət göstərə bilmirik və dərmanın təsiri onunla nəticələnir ki, içimizdəki ağrılar uzun müddət bizə əzab verir.

Lakin bəzən belə də olur, həmişə öz qüdrətilə bizim öncəgörmələrimizdən yüksəkdə duran tale, bizi elə bir çətin vəziyyətə salır ki, bu vaxt qanunlar da nədəsə güzəştə getməli olur. Və əgər zorla özünə yol açmaqda olan yeniliyin inkişafına müqavimət göstərərəkən həmişə və hər şeydə özümüzü itaətdə saxla-

saq və müəyyən olunmuş qaydalara ciddi əməl etsək, onda belə özünü məhdudlaşdırma hərəkət sərbəstliyinə malik olan, öz məqsədinə uyğun gələn hər şeyi icazəli hesab edən, özünə xeyirli olandan savayı başqa qanunları, başqa niyyətləri tanımayan tərəflə mübarizədə düzgün sayıla bilməz və bu, təhlükəlidir: *Aditum nocendi perfido praestat fides.*¹ Amma dövlət daxilində ənənəvi hüquq qaydaları tam qüvvədə olarkən belə istisna hadisələri nəzərə almır: o, özünün əsas təməllərinə söykənən və öz vəzifəsini yerinə yetirən nizamlı cəmiyyəti, həmçinin ona riayət etməyə və ona tabe olmağa hamının razılığını nəzərdə tutur. Qanuna əsaslanaraq fəaliyyət göstərmək sakit, ardıcıl, təmkinli işləmək deməkdir, bu isə azğın və özbaşına olanların hərəkətləri ilə mübarizə aparmaq üçün lazım olan keyfiyyətlər deyil...

PEDANTİZM HAQQINDA

Mən deyə bilərdim ki, bitki həddən artıq rütbətəli şəraitdə solduğu, şam isə həddən artıq yığılan yağdan söndüyü kimi, insan ağı da həddən artıq məşğul olduğundan və üst-üstə qalanan, müxtəlifliyi üzündən sıxılıb boğulan biliklərin çoxluğundan ayırd etmə qabiliyyətini itirir və gücü çatmayan bir yükün altında əyilib gücdən düşür. Əslində isə məsələ başqa cürdür, belə ki, nə qədər bizim ürəyimiz dolursa, bir o qədər də genişlənilir. Köhnə əyyamlarda yaşamış adamların arasında əksinə, elələriylə rastlaşmaq olar ki – məsələn, böyük sərkərdələr, dövlət xadimləri – həm ictimai fəaliyyətlərinə görə böyük şöhrət qazanıblar, həm də elmi bilikləri ilə seçilirlər.

İctimai həyatda hər cür fəaliyyətdən uzaq durmağa çalışan filosoflara gəldikdə isə, yaşadıkları dövrlərdə yazılan komediyalarda onların məsxərəyə qoyulması təsadüfi deyil, çünki düşüncələri və ədəlləri doğrudan da gülməli idi. Filosofları kimlərinə

¹ "Xainə etibar ona pislik etməyə imkan yaradır". (Seneka. Məktublar.)

məhkəmə çəkişmələriylə bağlı qərar çıxaran hakimin, yaxud bu və ya başqa adamın əməllərinə qiymət verən bir şəxsin yerində görmək istəyerdinizmi? Oh, onlar böyük məmnuniyyətlə bu işi görməyə hazır olurlar! Onlar hər şeydən əvvəl bu məsələlərlə məşğul olacaqlar: həyat varmı, hərəkət mövcuddurmu? İnsanı öküzdən fərqləndirən cəhət nədir? Fəaliyyətdə olmaq və əzab çəkmək nə deməkdir? Qanun və ədalət hansı heyvanların adıdır? İstər hökmdar haqqında danışsın, istərsə də hökmdarla danışsınlar – onların nitqi həmişə saymazyanaya və yayınıq olacaq. Onlar üçün təbəəsi olduğu knyazın, yaxud çarın ünvanına təriflər eşitmək bütün dünyanın çobanları kimi laqeyd tərdə sürünün yununu qırmaq, yaxud südünü sağmaqla məşğul olmaq kimi boş şeydir, bəlkə də birinci, yəni təriflər onlar üçün daha kobud məşğuliyətdir. Siz kiminsə iki min arpan¹ torpağa sahib olduğu səbəbindən onu başqalarından üstün hesab edirsinizsə, onlar bunu ələ salmağa başlayırlar, çünki bütün dünyaya öz mülkiyyətləri kimi baxmağa vərmiş ediblər. Əgər siz nəslinizdən yeddi varlı adamın adını saymaqla özünü mötəbər soyada aid edirsinizsə, onlar sizə məhəl qoymurlar, onların fikrincə siz təbiətin ümumi mənzərəsini dərk etmirsiniz və bizim heç birimiz öz nəsil-şəcərəmizdə neçə varlı və kasıb, çar və qulluqçu, savadlı və nadan olduğunu hesablayıb müəyyən edə bilməz. Hətta əlli baş bu yana Herku-

¹ Arpan – 1/3-dən 1/2-ə qədər hektar həcmində torpaq ölçüsü.

lesin nəslindən olduğunuzu aşkar etsəniz də, onlar sizin boş işlərlə məşğul olduğunuzu deyəcək, çünki siz taleyin bu qismətinə önəm verirsiniz. Bax elə kütlələrin onlara qarşı nifrətinin də əsasında da bu dayanır; belə ki, onlar hamının qəbul etdiyi adi şeyləri inkar edir, hamı tərəfindən lovğa və dikbaş kimi qəbul olunurlar.¹

Platona mənsub olan bu təsvir bizim pedantların əsl simasından çox-çox uzaqdır. Qədim dövrlərin filosoflarına ümumi səviyyədə yüksəkdə durduqlarına, ictimai fəaliyyətdə etinasızlıq göstərdiklərinə, kənarında, özləri bildiyi kimi, hər şeyin fəvqündə dayanan, geniş yayılmayan qaydalara əsasən yaşadıqlarına görə qibtə edirlər. Bizim pedantlara isə, əksinə, cəmiyyətdən aşağıda durduqlarına, ictimai vəzifələrini yerinə yetirə bilmədiklərinə və nəhayət, kütlənin həyat tərzindən daha kobud və alçaq həyat tərzinə və həyata baxışlarına görə nifrət edirlər.

... Üzünüzü kütləyə tutub yoldan keçən bir nəfər haqqında uca səslə deyin: "Bu, savadlı adamdır!", digər yoldan keçən haqqında isə bunu deyin: "Bu insan səxavətlidir!" Kütlə yoldan keçən birinci adama tərəf başını çevirib nəzər yetirməyəcək. Amma yetirməliyi ki, başqa birisi çıxarsın: "Ey səfeh başlar! Biz həmişə soruşuruq: bu adam yunan, ya latın dillərini bilirmi? O, şeirlə yazır, yoxsa nəslə? Ancaq

¹ Abzasın əvvəlində "İctimai həyatda... filosoflara gəldikdə" fikrindən "lovğa və dikbaş" fikrinə qədər Monten bütün dəqiqliyi ilə Platonun "Feyetiv" əsərinin 24-cü fəslindən bir hissəni naql edir.

ən əsas məsələylə, onun bütün bunlardan daha yaxşı və daha ağıllı olub-olmamasıyla ilə biz maraqlanmırıq. Lakin kimin daha çox bildiyini deyil, daha yaxşı bildiyini aydınlaşdırmaq lazımdır”.

Biz yalnız yaddaşımızı doldurmaqla məşğul olur, ağıl və vicdanımızı isə rahat buraxırıq. Bəzən quşlar yerdən tapdıqları buğda dənəsini yemədən dimdiklərində öz balaları üçün aparırlar; eləcə də bizim pedantlar kitablardan bilikləri dartıb çıxaraq onları dodaqlarının ucunda saxlayırlar ki, fürsət düşən kimi buraxıb kütləyə versinlər...

Dionisi, Odisseyin başına gələn fəlakətləri öyrənən, amma özlərinin başına gələnlərdən bixəbər qalın qrammatiklərə; çaldıqları fleytanı kökləyə bilən, öz əxlaqında isə harmoniya yaratmağı bacarmayan musiqiçilərə; çıxışlarında ədalətli olmağı təbliğ edən, amma həyatda dediklərinə riayət etməyən na-tiqlərə gülürdü.¹

Əgər hər hansı təlim bizim ürəyimizdə yaxşıya doğru dönüş yarada bilmirsə, əgər düşüncələrimiz onun vasitəsilə daha sağlam olursa, onda bizim müəllim elmlə məşğul olmaqdan, top-top oynasa daha düzgün olar; hər halda belə etməklə heç olmasa o, bədəninə bir az da möhkəmlədəcək. Amma diqqət yetirin: budur, o, on beş, on altı illik elmi fəaliyyəti tamamlayıb geri qayıdır; praktik fəaliyyətə onun qədər uyğunlaşmayan başqa adam tapmaq olarmı?

¹ Burada Monten qeyri-dəqiqliyə yol verir. Qədim mənbələrə görə bu ideya Dionisiyə deyil, Diogenə məxsusdur.

Latın və yunan dillərini bildiyindən əvvəlkindən, ata ocağından çıxıb getdiyindən daha təkəbbürlü və özündən daha müştəbeh olub – onun qazandığı da elə yalnız budur. O, qəlbi dolu qayıdıb gəlməliydi, amma başı şişmiş halda qayıtdı; onun başı gərək ucalaydı, amma ucalmaq əvəzinə yekəlib gəldi...

Xeyirxahlıq elmini mənimsəməyə, istənilən elm yalnız ziyan gətirəcək. Bunun səbəbi, elə indicə ayırd etməyə çalışdım, bəlkə də onunla bağlıdır ki, bizim Fransada elmlə əvəz yalnız birbaşa olaraq xeyir götürmək məqsədi ilə yiyələnilir. Mən həddən artıq az sayda olan, sanki təbiətin özü tərəfindən elmlə məşğul olmaq üçün yaradılan insanları nəzərdə tutmuram. Bu insanlar xeyir götürmək naminə deyil, nəcib məqsədlərlə bütün varlıqlarıyla özlərini elmə həsr edirlər; hətta belə adamlardan da bəziləri elmin ləzzətini duymamış ondan uzaqlaşır, kitablarla heç bir əlaqəsi olmayan ictimai fəaliyyətlə məşğul olurlar. Beləliklə, elmə gələnlər yalnız burada yaşamaq üçün vasitə axtaran uğursuz adamlar olurlar. Lakin bu adamların ürəyində, həm təbiətə, həm ev təbiiyyəsinə görə və həm də yaxşı olmayan nümunələrin təsiri altında elm çox zaman pis nəticələrə səbəb olur... Axı elm işıqdan məhrum olan ürəklərə aydınlıq gətirməkdə, yaxud da kor adamı görməyə məcbur etməkdə acizdir; elmin təyinatı insana görmək qabiliyyətini vermək yox, hərəkətdə olan zaman görmək qabiliyyətindən düzgün istifadə etməyi öyrətməkdir, əlbəttə, o şərtlə ki, bu insan sağlam və yeri-yə bilən ayaqlara malikdir. Elm qeyri-adi bir məl-

həmdir; amma heç bir məlhəm bu qədər davamlı qalmır, saxlandığı qabın pis olması ilə bağlı xarab olmaq, tərkibi dəyişmək təhlükəsi onu gözləmir. Başqasının isə görmə qabiliyyəti yaxşı, amma gözləri bir qədər çəp ola bilər və elə buna görə də xeyirli olanı görər, amma ondan yayınar, elmi görər, amma onun göstərişlərinə əməl etməz. Platonun dövlətində əsas qaydası hər bir vətəndaşa onun təbiətinə uyğun vəzifələr tapşırmaq idi. Təbiət hər şeyi bacarır və hər şeyi edir. Ayağı axsaq olanlar fiziki səy tələb olunan işi çətinliklə yerinə yetirir, eynilə mənən axsaq olanlar da mənəvi güc tələb olunan işlərin öhdəsindən gələ bilmir. Mənən yaramaz və alçaq olan fəlsəfə yüksəkliyinə ucala bilməz. Kiminsə ayağında yırtıq ayaqqabı gələndə öz-özümü də deyirik: çox güman ki, bu adam çəkməkdir. Eynilə öz təcrübəmizdən bizə məlumdur ki, həkim öz xəstəlikləri, teoloq özünü kamilləşdirmə, alim isə əsl biliklər barədə başqalarından az düşünür...

Keçmişlərdə insanlar yolu qısaltmaq üçün – amma hər hansı elm, hətta onu dərinləndirən öyrənmək də bizə ağıllı, vicdanlı və qətiyyətli olmaqdan artıq heç nəyi öyrədə bilməz – istəyirdilər ki, onu tez bir zamanda öz uşaqlarına ötürsünlər, amma danışmaqla yox, təcrübə yolu ilə öyrədirdilər, onların qəlbini nəsihət və sözlərlə deyil, daha çox nümunələr və əməllərlə yönəldirdilər, lazımı keyfiyyətlərin ürəyə hansısa bilik kimi kənardan daxil olmasına deyil, onun ayrılmaz təbii xüsusiyyəti və ya vərdişi olmasına çalışırdılar.

UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİ HAQQINDA

Qoy müəllim şagirdi məcbur etsin ki, dediyi dərsi ələkdən keçirsin, qoy bilikləri öz nüfuzu və təsirindən istifadə edərək güclə onun beyninə yeritməsin; qoy stoik və ya epikürçülərin prinsipləri kimi, Aristotelin prinsiplərini də dəyişilməz qanunlara çevirməsin. Qoy müəllim bu nəzəriyyələrin bir-birindən nə ilə seçildiyini şagirdə başa salsın. Şagird isə, əgər buna onun gücü çatarsa, qoy özü sərbəst seçimini eləsin, ya da, hər halda, tərəddüd keçirsin. Yalnız səfəh adamlar öz əminliklərində sarsılmaz ola bilərlər...

Çünki əgər o, Ksenofontun və ya Platonun fikirləri üzərində düşünərək onları qəbul edərsə, onda bu fikirlər yalnız onların mülkiyyəti olmayacaq, eyni zamanda onun fikirlərinə çevriləcək. Başqalarını qul kimi təqlid edən heç nəyə riayət etmir. O heç nə tapmır, belə ki, heç bir şey axtarmır. Non sumus

sub rege, sibi quisque se videset.¹ Əsas odur ki, o, bildiyini bilsin. Gərək o, keçmiş mütəfəkkirlərin ruhunu tutsun, daha onların öyüdlərini əzbərləməsin. Qoy o, bilikləri hardan götürdüyünü, əgər ona belə rahatdırsa, unutmaqdan qorxmasın, təki o bunları özününkü edə bilsin. Həqiqət və ağıln dəlilləri hamıya məxsusdur. Bu fikirlər onları birinci dəfə dilə gətirənlərə nə qədər mənsubdursa, bir o qədər də onları sonradan dilə gətirənlərə mənsubdur. Hər hansı bir məsələdə Platonun fikri ilə mənim fikirlərim düz gəliirsə, burada bizim həmfikir olduğumuz və məsələyə eyni cür baxdığımız aşkarlanır.

Qoy o, başqalarından götürdüklərinin hamısını ehtiva etsin və yalnız onlardan yaratdığını aşkar etsin. Qarətçilər və tamahkar adamlar özgələrinin pul kisələrindən dartıb çıxardıqlarını deyil, özlərinin tikdikləri evləri və qazandıqlarını başqalarına göstərirlər. Siz hansısa parlament üzvünün onların yanına xahişə gələn adamdan bəxşiş almağını görmürsünüz. Siz yalnız onun geniş əlaqələrini və onun uşaqlarının sayığıyla əhatə olunduğunu görürsünüz. Heç kim gəlirini adamların arasında saymur; hamı öz hesabını öz içində aparır. Bizim məşğələlərdən götürdüyünüz xeyir odur ki, təcricən daha yaxşı və daha müdrik oluruq...

Başqa insanlarla ünsiyyət məktəbinə gəldikdə isə, burada mən tez-tez sadə bir nöqsanla üzləşmişəm: başqalarını tanımaq əvəzinə biz özümüzü

¹ "Başımız üzərində hökmdar yoxdur, qoy hər kəs özü özünü idarə etsin" (Seneka. Məktublar.).

göstərməyə çalışır və necə deyirlər, yeni mal almaq əvəzinə, daha çox öz malımızın pəsməndə qalmasının qayğısında oluruq. Az danışmaq və təvəzökarlıq cəmiyyətdə çox hörmət olunan xüsusiyyətlərdir. Uşağı öyrətmək lazımdır ki, illər uzununu yığacağı biliklərə qənaətlə yanaşsın və onları sağa-sola xərcləməkdən özünü saxlasın; öyrətmək lazımdır ki, onun yanında söylənən səfeh fikirlər və cəfəng uydurmalara etirazını bildirməsin, çünki zövqümüz-cə olmayanı inkar etmək nəzakətsizlik sayılır. Qoy uşaq gələcəkdə ürəyincə olmadıqlarına görə başqasını məzəmmət etməkdənsə, özünü islah etməklə kifayətlənsin: qoy o, həm də hamı tərəfindən qəbul olunan adətlərə qarşı çıxmasın...

Qoy o, özünə təkəbbürlü və özündənrazı görkəm verməkdən çəkinsin, başqalarından ağıllı olmağa və seçilməyə çalışıb uşaq kimi lovğalanmasın, qoy hər şeyi və hər kəsi tənqid edən və fərqli, yeni bir şey tapmaq istəyi ilə özünü dartan adam kimi məşhur olmağa çalışmasın. Yalnız dahi şairlər söz sənətində özlərinə sərbəstlik vermək ixtiyarına malikdir, eləcə də ancaq dahi insanlara özlərini adətlərdən yüksəkədə tutmağa izn verilir.

Uşağa öyrətmək lazımdır ki, yalnız rəqibinin mübarizəyə layiq olduğunu müəyyən edəndən sonra onunla söhbət etməyə başlasın: həm də başa salmaq lazımdır ki, ona lazım olacaq etirazların hamısını yox, yalnız onlardan ən güclülərini işə salsın. Ciddi-cəhdlə çalışıb daha dəqiq və qısa dəlillərə iş-

tünlük verməyi ona öyrətmək lazımdır. Amma hər şeydən əvvəl qoy onu öyrətsinlər ki, həqiqəti görənlər kimi, fərqi yoxdur həqiqət onun rəqibinə məlum olub, yoxsa özünə əyan olub, onun qarşısında baş əysin, silahını yerə qoysun...

Qoy şagirdin vicdanı və bütün məziyyətləri onun nitqində öz əksini tapsın və ağıldan başqa heç bir bələdçini tanımasın. Qoy onu anlamğa məcbur etsinlər ki, düşüncələrində buraxdığı, hətta özündən savayı heç kimin şahidi olmadığı səhvlərini etiraf etməsi hər şeydən daha çox can atmalı olduğu ağılnı və səmimiyyətin göstəriciləridir; yanlış fikirlərində inad göstərmək və onlarda ısrarlı olmaq həddən artıq ucuz hərəkətdir və daha çox aşağı səviyyəli adamlara xasdır; qızğın mübahisədə fikrindən vaz keçib özünə düzəliş vermək, səhvini etiraf etmək filosoflara məxsus olan nadir, qiymətli keyfiyyətlərdir.

Ona həm də təlqin etmək lazımdır ki, cəmiyyət arasında olanda hər şeyə və hər kəsə diqqət yetirsən, belə ki, mənim fikrimcə, adətən yüksək mənsəbə yetənlər o qədər də qabiliyyətli insanlar olmurlar, tale öz səxavətini heç də ən ləyaqətli olanlara göstərmir. Məsələn, dəfələrlə stolun yuxarı başında hansı şpalerinin (iki cərgəli düzülüş) gözəlliyi və ya malvaziyanın (şərab növü) dadı haqqında söhbət edənlərin, stolun aşağı tərəfində gedən söhbətdəki olduqca maraqlı məsələlərdən bixəbər qaldıqların şahidi olmuşam. Deyilən söz qarşılaşdığı hər

bir adamın – istər çoban, istər daşyonan, istərsə də yoldan keçən olsun – ağılna batmalıdır; hər şeydən istifadə etmək və hər kəsdən onun imkanı qədər əxz etmək lazımdır – istisnasız bunların hamısı gərək olacaq – çünki hətta kiminsə səfehliyi, ya da çatışmazlığı da ibrətamiz ola bilər. Hər bir kəsin yaxşı cəhətlərini və xasiyyətlərini qiymətləndirdikcə, cavab adam özündə müsbət keyfiyyətlərə meyli, mənfiliklərə qarşı isə nifrət hissini tərbiyə edə bilər.

Adamlarla ünsiyyətdə olduqca insan ağılı valehedici bir aydınlıq əldə edir. Axı biz özümüzə çəkilmiş, özümüzə qapanmışıq. Bizim dünyagörüşümüz son dərəcə məhduddur, burnumuzdan uzağı görmürük. Bir dəfə Sokratdan xəbər alırlar ki, əsl hardandır? O isə “Afinadan” demək əvəzinə “Kainatdan” deyər cavab verir. Geniş zəngin fikirli olmağı ilə hamıdan fərqlənən bu müdrik, burnundan uzağı görməyən bizlərdən fərqli olaraq, Kainata öz doğma şəhəri kimi baxırdı və öz biliklərini, bütünlüklə özünü, özünün məhəbbətini bütün bəşəriyyətə bəxş edirdi.

Bu nəhəng dünya elə bir güzgüdür ki, özümüzü sona qədər tanımaq üçün ona baxmalıyıq. Bu qədər müxtəlif xasiyyətlər, sektalar, mühakimələr, adətlər və qanunlarla tanış olanda, biz həm öz şəxsiyyətimizi, həm də onun natamamlığını və əzəl gücsüzlüyünü dərk edirik: bu isə heç də asan elm deyildir. Bunca dövlətdaxili çəkişmələr, xalqların taleyində baş verən dəyişikliklər bizə özümüzə razı olmağa öyrədir. Yaddaşımızın tozu altında qalan bu

qədər ad, bu qədər qələbələr və fəthlər, bizim yalnız işğaldan sonra hansısa toyuq hinini ələ keçirməklə, yaxud on nəfər atlıni əsir almaqla adımızı tarixdə əbədiləşdirmək istəyimizin nə qədər güllünc olduğundan xəbər verir. Özgə dövzlərdə təmtəraqla və təkəbbürlə keçirilən şənliklər, hökmdarların ötkəmliyi və sarayların əzəməti bizim görmə qabiliyyətimizi möhkəmləndirəcək, öz saray və hökmdarımızın parlaqlığına gözümüzü qiymədən baxmağa, həmçinin ölüm qorxusunu dəf edib sakitcə bizi gözləyən gözəl bir cəmiyyətin olduğu o dünyaya çəkilməyimizə kömək edəcək.

Pifaqor deyirdi ki, bizim həyatımız olimpiya oyunlarına yığışan çox sayda adamların böyük toplanmasını xatırladır. Burada bəziləri yarışlarda şöhrət qazanmaq üçün bədənlerini məşq elətdirirlər, digərləri bura satib qazanc əldə etmək üçün mallarını gətirirlər. Amma elələri də var ki – bunları heç də pis adlandırmaq olmaz – burada heç bir xeyir axtarmırlar: onlar yalnız nəyin necə edildiyinə baxmaq, sadəcə tamaşaçı olmaq, başqalarının həyatını seyr edib nəticə çıxarmaq və öz yaşayışlarını qurmaq istəyirlər...

Qəribə də olsa, bizim dövrümüzdə həтта düşünən adamlar üçün də fəlsəfə heç bir mənə kəsb etməyən boş sözdür; öz tətbiqini tapmadığına görə heç kimin gözündə dəyəri yoxdur. Zənn edirəm ki, buna səbəb daim onun ətrafında gedən mübahisələrdir. Onun qırıq-qırıq alınun, qalın, pırtlaşiq qaşlarının qorxu

aşladığından bəhs edənlər, uşaqlar üçün anlaşılmaz olduğunu düşünənlər böyük səhvə yol verirlər. Onun üzünə bu aldadıcı, tutqun və ikrah doğuran maskanı kim taxıb? Əslində isə ondan daha xoşagəlimli, şux, həyatsevər – az qala deyəcəkdiniz dəcəl – heç nə axtarıb tapmaq olmaz. Fəlsəfə bayram və şənliyə dəvət edir. Qarşınızda qəmli və hüznü nəşə varsa, deməli, orada heç bir fəlsəfə yoxdur...

Fəlsəfəni qəbul etmiş qəlb öz sağlamlığını bədənə də yoluxdurmayaya bilməz. Belə qəlbə hökm sürən asudəlik və məmnunluq kənara nur saçmaya bilməz; bizim zahiri görünüşümüzü eynilə özünə uyğun şəkildə dəyişəcək, ona ləyaqət, məğrurluq, sevinc, canlılıq, məmnunluq və sadəlik gətirəcək. Müdrikliyin fərqləndirici xüsusiyyəti həyatın həmişə sevinclə qavranılmasıdır; ona heç vaxt itiriləməyən məntiqlik xasdır.

XƏBƏRDAR OLMAĞIMIZDAN ÇIXIŞ
EDƏRƏK NƏYİN HƏQİQİ, NƏYİN YALAN
OLDUĞU HAQDA FİKİR SÖYLƏMƏK
AĞILSIZLIĞI

Dərk etmədiyimiz bir şeyə nifrət bəsləmək sonradan fəsadlar törədəcək təhlükəli bir işdir, hələ bunun heç bir məna daşımayan ağılsızlıq olduğunu demirik. Müdrik dərrakənizə əsasən həqiqətlə yalan arasında sərhəd çəksəniz, siz tez bir zamanda onlardan imtina etməli olacaqsınız, çünki mütləq şəkildə sizə aydın olacaq ki, inkar etdiklərinizdən daha qəribə şeylərə inanmaq lazım gəlir...

Axı nəyə görə biz özümüz düşüncələrimizdə nə qədər ziddiyyətlərin olduğunu yadıma salmayaq! Hələ dünənə kimi bizim üçün sarsılmaz əhkam sayılan nə qədər nəsnələr vardı, amma bu gün onları yalnız boş söhbət kimi qəbul edirik. Şöhrətpərəstlik və hər şeylə maraqlanma – bu iki şey mənəviyyətimiz üçün bələdir. Sonuncu burnumuzu hər yərə

soxmağa məcbur edir, birinci isə nəyisə qeyri-müəyyən, həll edilməmiş saxlamağa qadağa qoyur...

Əgər insanlar mümkün olmayanı qeyri-adidən, həmçinin təbiət qanunlarına və nizamına zidd olanı hər yerdə yayılmış fikrə zidd olandan kifayət qədər yaxşı seçə bilsəydilər, əgər onlar son dərəcə sadəlövh, ağılsızcasına inamsızlığa meyilli olmasaydılar, onda Xilon tərəfindən təqdim olunan “həddini aşan heç bir hadisə” baş verməzdi.

MÖTƏDİLLİK HAQQINDA

Platonun¹ əsərində Kallikl fəlsəfəyə həddən artıq aludəçiliyin ziyan olduğunu deyir və faydalı olduğu həddən dərinə getməməyi məsləhət görür; onunla müəyyən ölçü daxilində məşğul olduqda zövq verir və rahatlıq gətirir, lakin sonda o, insanı qüsurlu və ümumi etiqada, həmçinin qanunlara nifrətlə yanaşan vəhşiyyə, nəzakət qaydalarına, həyatın həzlərinə düşmən kəsilən, ictimai fəaliyyətə qadir olmayan, təkcə özgəyə deyil, həmçinin öz-özünə yardımçı olmağı bacarmayan, hər cür təhqiri sakitcə qəbul edən birinə çevirir. Kallikl tamamilə haqlıdır, çünki fəlsəfəylə ifrat dərəcədə məşğul olmaq təbii sərbəstliyimizi əlimizdən alır, özünün zəhlətökən kələkləri ilə bizi təbiətin göstərdiyi gözəl və hamar yoldan uzaqlaşdırır...

Mən hər mənada mötədil və ortabab adamları sevirəm. Nədə olursa olsun, hətta yaxşılıqda belə ifrata varmaq məni təhqir etməsə də, hər halda təəccübəndirir və mən ona ad verməyə çətinlik çəkirəm.

¹ Platon – “Qorgiy”

KANNİBALLAR HAQQINDA

Beləliklə, biz əlbəttə, əgər ağılla yaşayıb onları özümüzə müqayisə etməsək, Yeni Dünyanın sakinlərini vəhşi adlandıra bilərik, əks halda hər cür vəhşilikdə biz onları özümüzə xeyli arxada qoymuşuq. Onların müharibə aparmaq qaydaları vicdanlı və mərdanədir, hətta bağışlanan və gözəldir: onlar igidlik göstərmək naminə hər bə başlayırlar. Onlar yeni torpaqlar zəbt etmək üçün müharibə aparmırlar, çünki onlar heç bir cəhd göstərmədən, sərhədlərini genişləndirmədən bakirə təbiətin bar-bəhrəsindən doyunca feyz ala bilirlər. Onlar ruhun elə məmnun halında yaşayırlar ki, insanı təbii ehtiyaclarından əlavə heç nə arzulamır; təbii ehtiyacları üstələyən tələblərə marağ göstərmir. Onlar özləriylə təxminən eyni yaşda olan həmfikirlərini qardaş deyə çağırırlar, özlərindən balaca olanlara öz balaları, qocalara isə ataları kimi müraciət edirlər. Sonuncular öz varidatlarını, təbiətin insanları yarat-

dığı zaman onlara bəxş etdiyindən başqa, bölmədən, ona sahib çıxmaq hüququ olmadan bütün icmaya miras qoyub gedirlər. Əgər qonşuları dağı aşaraq onlara hücum çəkib qələbə qazanurlarsa, onda qalibin qəniməti yalnız qazandığı ad və eləcə də özünün üstünlüyünü, gücünü və mərdliyini təsdiq etməkdir; onlar məğlub olanların əmlakına göz dikmədən heç nədən korluq çəkmədikləri, ən əsası isə, qismətlərinə düşünə payla kifayətləndikləri və ondan ləzzət alaraq yaşadıkları doğma obalarına qayıdırlar. Eləcə də məğlub olan tərəf qalib gələndə eyni şəkildə hərəkət edir. Onlar öz əsirlərindən məğlub olduqlarını ucadan bəyan etmələrindən savayı bir bac istəməzlər; lakin yüz illər ərzində onların arasında elə birisi tapılmayıb ki, çıxışlarında və əməllərində sarsılmaz mərdliyinə xələf gətirməkdənsə, ölməyə üstünlük verməsin; onların arasında öldürülmək və yeyilmək qorxusu qarşısında alçalaraq rəqibindən aman diləməyi özünə rəva bilən kimisə görməzsən. Onlar əsirlərə həyatın qiymətini bilmələri üçün tam sərbəstlik verir və daim onlara ölümlərinin yaxınlaşması, məruz qalacaqları işgəncələr barədə xəbərdarlıq edir, bu məqsədlə hazırlanan vasitələrdən, onları necə doğrayacaqlarından, ziyafət məclisində onların tikələrini necə ləzzətlə yeyəcəklərindən bəhs edirlər. Bütün bunlar məhz öz əsirlərindən onları alçaldacaq sözlər dartıb almaq, yaxud onlarda qaçmaq həvəsi oyatmaq məqsədi daşıyır; bununla da onları qorxudub sındırmaq və öz üstünlüklərini hiss etmək istəyirlər.

TANRININ BUYRUQLARI BARƏDƏ SON DƏRƏCƏ EHTİYATLA MÜHAKİMƏ YÜRÜTMƏYİN VACİBLİYİ HAQQINDA

Xristian dininə etiqad edənlər bütün baş verənlərin Tanrıdan gəldiyinə inanır. Buna görə də hər şeyi şükürlə qarşılayır, Allahın uca, əlçatmaz, ilahi müdrikliyini qəbul edir, hansı şəkildə ona göndərilməyindən asılı olmayaraq qismətinə düşəni xeyir bilir. Amma mən heç vaxt artıq hər yerdə adətə dönmən bir şeylə, dinimizi bizim işlərimizin uğurlu getməsinə və inkişafına istinad edərək təsdiqləmək və möhkəmləndirmək cəhdləriylə bərişə bilmirəm. Bizim etiqadımızın kifayət qədər başqa əsasları olduğundan, bu cür istinadlara ehtiyacı yoxdur; nəzərə almaq lazımdır ki, belə bir təhlükə də mövcuddur: ürəyinə yatan və cəlbədicilən belə dəlillərə alışmış xalq, birdən buna əks, ya da ürəyincə

olmayan nəşə baş verəndə inamında tərəddüd edə bilər...

Allah bizə, yaşadığımız dünyanın uğurları və uğursuzluqları ilə heç bir əlaqəsi olmayan, yaxşı adamın ümid etməyə haqlı olduğu xeyri, pis adamın qorxduğu pisliyi göstərmək istəyəndə, onları buyruq sahibi olaraq məsləhət bildiyi şəkildə paylaşdırır və bizi bu barədə mənasız fikirlər yürütməkdən məhrum edir. Bu halda öz insani şüuruna əsaslanaraq bu işlərdən baş çıxarmaq istəyənlər səfeh vəziyyətində qalır. Belə adamların hər uğurlu zərbəsinin ardınca ən azından iki boş çıxan zərbə gəlir...

TƏNHALIQ HAQQINDA

Tənhalıqda keçən həyatla fəal yaşanan həyat arasında geniş müqayisəni bir kənara qoyaq. O ki qaldı təkəbbürü və tamahkarlığı gizlətmək üçün işlənen "biz özümüz üçün yox, cəmiyyət üçün doğulmuşuq" kimi gəlişi gözəl kəlame, qoy onu başqaları ilə birgə eyni havaya oynayanlar deyünca təkrar etsinlər. Lakin əgər onların zərrə qədər də olsa vicdanları varsa, qoy etiraf etsinlər ki, imtiyazlar, vəzifələr və digər mənsəb dalınca heç də cəmiyyətə xidmət etmək məqsədi ilə deyil, daha çox ictimai işlərdən fayda götürmək üçün qaçırlar. Bizim günlərdə çoxlarının yuxarılara qalxmaq üçün istifadə etdiyi şəxsi vasitələr, onların qarşılıqlarına qoyduqları məqsədin bircə kəlmə də olsun xoş sözləyə layiq olmadığını açıq şəkildə göstərir. Məğrurluğa isə bunu deyə bilərik: məhz bu hiss bizdə tənhalıq çəkilmək həvəsi yaradır, çünki o hər şeydən artıq cəmiyyətə yadırğalaşır və hər şeydən artıq buxov-

lardan azad olmağa can atır. Xeyir və şər əməlləri hər yerdə görmək olar. Əgər Biantın¹ “əksəriyyət həmişə ən pislərdir” sözlərinə, yaxud Ekkleziastın² dediyi “min adamın içində bir nəfər xeyirxah tapmaq olmaz” ifadəsinə inanmış olsaq, onda kütlənin arasında pisləyə yoluxmaq təəccüb doğurmamalıdır. Qüsurlu insanları ya taqlid etmək, ya da onlara nifrət bəsləmək lazımdır. Onlara dedikcə çox olduqlarından oxşamaq da, bizə bənzəmədiklərindən dərin nifrət bəsləmək də eyni dərəcədə təhlükəlidir.

Deyilənlərdən heç də o məna alınmır ki, müdrik adam özünü hətta saray əyanlarının arasında tənha hiss edərsə, istənilən yerdə xoşbəxt yaşaya bilməz; əgər onun fəlsəfədən öyrəndiyi kimi, seçim imkanı olsaydı, bu adamların üzünə belə baxmazdı. Lazım gəlsə o buna dözə bilər, lakin hər şey özündən asılı olsa, yəqin ki, tamam başqa yol tutar. Əgər o, başqalarının nöqsanları ilə mübarizə aparmalı olsa, elə biləcək ki, özü də nöqsanlardan tam təmizlənməyib...

Əgər ona əziyyət verən yükü bəri başdan qəlbindən çıxarıb atmasa, onda kələ-götür yolda silkələnmədən ürəyi daha da ağrıya həssas olacaq. Eyni vəziyyəti gəmiyə də aid etmək olar: yüklər onun üzərində yaxşı yerləşdirilib-bərkidilibsə ona üzmək xeyli asan olur. Siz xəstənin uzandıqı vəziyyəti dəyişdirməyə məcbur etməklə ona xeyirdən daha çox

ziyan verirsiniz; onu tərpətməklə xəstəlik bir az da içərilərə nüfuz edir. Yəni sancılmış payanı nə qədər çox ora-bura tərpədir üzərinə gücümüzü salınqsa, o qədər də torpağın dərininə işləyib oraya pərçimləyir. Odur ki, insanlardan qaçmaqla iş bitmir, yerini dəyişmək də bunun üçün kifayət etmir, gərək daxilimizdə kök salan kütlə xislətindən qurtulaq; gərək özümüzlə vidalaşaq və bundan sonra özümüzü yenedən kəşf edək...

¹ Biant (e.ə. VI əsr) – Qədim yunan filosofu

² “Ekkleziast” – Bibliya, “Əhdi-cədid”ə daxil olan kitabın adı

BİZİM ARAMIZDA MÖVCUD OLAN FƏRQLƏR HAQQINDA

İnsan haqqında onun geyiminə görə deyil, xasiyyətinə görə fikir yürütmək lazımdır və bununla bağlı qədim müəlliflərdən biri tutarlı olaraq deyir ki, "qarşınızdakı adamın niyə belə hündür göründüyünü bilirsiniz? Onun çəkməsinin hündür dabanı sizi aldadır".¹ Kürsülük heykəl deyil. İnsanı təbii halında qiymətləndirin, qoy o, özünün var-dövlətini və rütbəsinə bir kənara qoyub qarşınızda bir köynəkdə dayansın. Onun bədəni sağlam və güclü, məşğuliyətinə müvafiqdirmi? Onun daxili necə, gözəldirmi? Bacarıq və bütün lazım olan keyfiyyətlərə malikdirmi? Onun daxili zənginliyi özünəmi məxsusdur, yoxsa kimdənsə götürülmədir? Bəlkə bu zənginlik təsadüfə minnətdar olaraq yaranıb? O, sıyrılmış qılıncların parıltısına soyuqqanlı baxa bilərmə? Həm təbii, həm də zorakı ölümü sakitcə

¹ Seneka, Məktublar.

qarşılamağa qadirdirmi? Onun əminliyi, təkmini varmı, qane olan adamdır mı? Bax bunlara əsasən hesabı tutmaq lazımdır və bunlara görə bizim aramızda olan çox böyük fərqlər barədə fikir yürütməliyik...

Buna baxmayaraq, adi korluğumuz ucundan biz çox az, ya da ümumiyyətlə bununla hesablaşmırıq. Kralı və kəndlini, zadəganı və sadə adamı, rütbəlini və sıravını, varlını və yoxsulu görəndə, onları son dərəcə təzadlı təsvir edirik, bununla belə, onlar bir-birindən yalnız əynindəki geyimlə seçilirlər...

Kral sadəcə olaraq bir insandır. Əgər o, anadangəlmə pis adamdırsa, bütün dünyaya ağalığ eləsə də, bu, onun yaxşı adam olmasına təsir göstər bilməyəcək...

... Qürur hökmdara ətrafındakılarla dost münasibətlər yaratmağa və canlı ünsiyyətə girməyə mane olur. Lakin insan həyatının ən böyük sevinci də məhz bundadır. Axı istədi-istəmədi, hər mənada ondan asılı olan adamın səmimiyyətini, xoş münasibətini o necə qəbul edə bilər? O, asılı olan adamın özünü başqa cür apara bilmədiyini üçün itaətkar danışmağına, hörmətlə salamlamağına etibar edə bilərmə?..

Məgər biz xeyirxah və zalım hökmdarlara, həmçinin nifrət qazanana və hörmət sahibi olana eyni münasibət bəslənildiyini görmürük? Eyni yüksək ehtiram nişanələri və eyni təmtəraqlı münasibətlə mənim xələfimə qulluq etmişlər, eyni qaydada mə-

nim sələfimə qulluq edəcəklər. Əgər tabeliyimdə olanlar məni təhqir etmirsə, bu onların nə bağlıqlarını göstərmir: onlar istəsələr də başqa cür ola bilmirlərsə, bunun bağlılıq olduğuna inanmağa mənim haqqım varmı? Heç kim aramızda yaranan dostluq münasibətinə görə ardınca gəlmir; qarşılıqlı əlaqənin az olduğu və tutduqları mövqedə böyük fərqlər olan yerdə dostluq yarana bilməz. Dayandığım yüksəklik məni insanlarla ünsiyyətdən məhrum edib. Onlar ardımca, daha doğrusu ardımca yox, mənim səadətimin dalınca ənənəyə görə, yaxud da vərdiş etdiklərindən gəlirlər, bu zaman həm də daha xoşbəxt olacaqlarına ümid edirlər. Onlar mənə nə desələr də, hamısı gəlişi gözəl sözlərdir, çünki onların azadlığı mənim onlar üzərindəki böyük hakimiyyətimlə məhdudlaşır. Ətrafımda nə görürəmsə maskadır.

Bir dəfə saray xadimləri ədalətli olduğuna görə imperator Yulianı təriflədilər. "Əgər bu təriflər – deyə o, cavab verdi, – mənim ədalətsiz hərəkətimi – əgər mən buna yol versəydim – cəsarət edib mühakimə və məzəmmət edənlər tərəfindən səsləndirilsəydi, böyük məmnuniyyətlə bununla fəxr edərdim..."

SÖZLƏRİN MƏNASIZLIĞI HAQQINDA

Keçmiş dövrlərdə bir natiq deyirdi ki, onun sənəti kiçik nəsnələri böyük kimi təsvir etməkdən ibarətdir. Böyük çəkmələri kiçik ayağa uyğunlaşdırmaq çəkməçinin peşəsidir. Spartada öz peşəsində yalan və fırıldaq işlədiyinə görə onu ifşa edərdilər. Sparta çarı Arxidam, güləşdə onun, yoxsa Periklin güclü olmasıyla bağlı verdiyi suala Fukididin cavabını təəccüblə qarşıladığını düşünürəm. "Bunu, – Fukidid¹ bildirdi, – yoxlamaq çətin olar; çünki mən onun kürəyini yerə vursaydım, Perikl tamaşaçıları inandıracaqdı ki, o yuxlamayıb, əksinə, üstün gəlib". Qadınların üzünü boyayıb dəyişdirənlər çox az ziyan vururlar, belə ki, qadınların təbii sifətini görməmək elə də böyük itki deyil. Bizim gözlərimizi

¹ Burada söhbət Olorun oğlu tarixçi Fukididdən deyil, Melesinin oğlu, Afinalı siyasi xadim, "Zadəganlar partiyası"nın rəhbəri, Periklin qatı əleyhdarı, 443-cü ildə sürgün edilən Fukididdən gedir.

deyil, şüurumuzu aldatmaq və nəsnələrin mahiyyətini dəyişdirmək, təhrif etmək istəyən adamlar qatqat ziyanlıdırlar. Möhkəm qaydalarla idarə olunan dövlətlər, məsələn Krit, yaxud Lakedomon dövlətləri natiqlərin çıxışlarına o qədər də böyük əhəmiyyət vermirdilər...

Natiqlik sənəti dövlət işləri çox pis getdiyi, ölkəni vətəndaş müharibəsi fırtınası sarsıtdığı dövrlərdə çiçəklənməyə başlayır, sanki işlənmiş və baxımsız qalan torpaqda alağ otları qalxıb aləmi bürüyür. Bundan belə nəticə çıxarmağ olar: monarxın idarə etdiyi dövlətlərdə, digər dövlətlərdən fərqli olaraq gözəl nitqə az ehtiyac var...

HİYLƏ İŞLƏTMƏYİN MƏNASIZLIĞI HAQQINDA

Nadanlığın iki cür olduğunu söyləməyə tam əsasımız var: biri savadsızlıqdır, elmdən əvvəl gəlir, ikincisi loğalıqdır, elmdən sonra gəlir. Birincisi elm tərəfindən dağıdılaraq məhv edildiği halda, ikincisi elmdən yaranıb törənir.

Sadə adamlar hər şeylə maraqlanmır və az inkişaf edirlər, ehtiram və itaətkarlıq göstərdiklərindən yaxşı xristian olurlar; onlar təmiz ürəklə inanır və qanunlara tabe olurlar. Orta səviyyəli qüvvəyə və qabiliyyətlərə malik olan ağıl sahiblərində səhv fikirlər doğulur. Onlar sağlam düşüncənin səthi ilə gedir və bizim qədim düşüncə tərzinə tərəfdar olmağımızı sadələvh və səfeh şəkildə təhlil etmək üçün bəzi əsaslara malik olurlar. Onlar bu zaman bizlərdən elmi olmayanları nəzərdə tuturlar. Böyük mütəfəkkirlər daha ciddi və səmimi olurlar, həqiqi

dindar kimi özlərini bir başqa cür göstərirlər: onlar uzun zaman və dərin hörmətlə müqəddəs kitabı öyrənir, onda dərinliklərdə gizlənən həqiqətləri üzə çıxarır və bunun işığından nurlanaraq bizim kilsənin təliminin gizli və ilahi sirrinə nüfuz edirlər. Hər halda bizə məlumdur ki, bəziləri bu ali mərtəbəyə orta yolla gedərək yetişir və bu zaman xristian maarifçiliyinin son həddinə çatdıqlarına əmin olduqda sonsuz dərəcədə sevinc yaşayırlar, onlar əxlaqi baxımdan yenidən doğularaq öz qələbələrindən zövq alır, riqqətə gəlir, minnətdarlıq və böyük təvazökarlıq hissi keçirirlər. Amma mən, öz əvvəlki yanlış fikirlərinə meyldə hər bir şübhədən təmizlənməyi arzulayanları, bizi qətiyyətli olduqlarına inandıрмаğa çalışarkən hədlərini aşanları, ümumi işimiz uğrunda səbirsizlik və haqsızlıq göstərənləri, işimizi ləkələyənləri, qəddarlıqlarına görə daima məzəmmət olunanları yuxarıda dediyim adamların sırasına daxil etməkdən çəkinərdim...

DUALAR HAQQINDA

İndi mən, bizim bütün niyyətlərimiz və təşəbbüslərimizdə Allaha müraciət etməyimizin həqiqətən qaynaqlandığı, istəklərimizin haqlı və ya haqsız olduğunun fərqi varmıdan bütün işlərimizdə, bütün ehtiyaclarımızda Allahdan kömək umduğumuz, hər vəziyyətdə, hər işdə, hətta ən qüsurlu işlərdə də Onun adını tutduğumuz, Onun qüdrətinə ümid etməyimiz barədə düşünürəm.

... Mənə elə gəlir ki, qəbahət dolu həyatını möminliklə uzlaşdıran insanın davranışı, hər işdə özünə sadıq və həmişə eyni dərəcədə günahlı olan adamdan daha artıq ittihama layiqdir...

VİCDAN HAQQINDA

İşgəncə növləri təhlükəli ixtiraldır və mənə elə gəlir ki, bunlar həqiqəti üzə çıxarmaqdan daha çox insan səbrini sınağa çəkir.¹ Onlar özündə həm bu işgəncələrə dözmək gücünə malik olan, həm də buna gücü çatmayan adamların həqiqətini gizlədir. Doğrudan da, nəyə görə ağrı məni məcbur etməlidir ki, olmayanı yox, olanı etiraf edim? Yaxud da əksinə, əgər ittiham edildiyi işi görməyən insanın bu əzablara tab gətirmək dözümlü varsa, onda niyə bu işi görən adam onu həyat kimi səxavətli hədiyyə gözlədiyini bilə-bilə eyni dərəcədə dözümlü olmayacaq. Düşünürəm ki, bu ixtira əsas etibarilə bizim vicdanımıza ümid bəsləyir. Günahkara elə gəlir ki,

¹ Məhkəmə istintaqının bir növü olan işgəncənin tam yarasız olduğunu göstərməklə Monten həmvətənlərini düz iki əsr qabaqlamışdır. Monten və tərəqqipərvər İspan filosofu Luis Vivesdən (1492-1540) başqa, XVI əsrdə məhkəmə işində normal vasitə sayılan və Fransada yalnız 1780-ci ildə ləğv olunan işgəncələrə qarşı bu qədər bənzərsiz mövqedə heç kim durmamışdır.

vicdan işgəncəyə kömək edir və onu məcbur edir ki, günahını etiraf etsin və deməli, vicdan onu olduğundan da zəif hala salır, günahsızsa isə vicdan işgəncəyə qatlaşmağa güc verir. Lakin düzünü desək, işgəncə olduqca etibarsız və təhlükəli vasitədir.

Təki bu əzablardan qurtulsun deyər, insan özünə nə böhtanlar atmır, nələr etmir? Etiam innocentes cogit mentiri dolor.¹

Elə buna görə də, günahsız məhv etməkdən ötrü hakimin işgəncə verdiyi adamın özü işgəncələrdən üzülərək məsumcasına həlak olur. Yüz min insanlar yalan ittihamları öz üzərinə götürmüşlər. Onların sırasına mən Aleksandr tərəfindən üzərində qurulan məhkəməni və məruz qaldığı işgəncələri nəzərə alaraq Filotani² də daxil edirik.

Bununla belə, deyirlər ki, bu, insanın gücsüzlükdən ixtira etdiyi yamanlıqlardan ən kiçiyidir! Lakin mənim fikrimcə işgəncə son dərəcə amansız və tamamilə əhəmiyyətsiz bir şeydir...

... Bunu yaxşı dərk etmək üçün ona diqqət yetirir ki, işgəncə verilən adam əksərən əsassız ölümə üstünlük verir, təki edamdan pis olan və çox zaman amansızlığı ilə edamın özünü qabaqlayaraq ölümə səbəb olan bu işgəncələrə məruz qalmasın.

¹ "Bəla hətta günahsız insanları belə yalan danışmağa məcbur edir". (Puvliyir Sir, Hikmətli sözlər)

² Filota (e.ə. 360-330 illərdə yaşayıb) – Makedoniyalı İskəndərin dostu, sonradan seçilmiş süvarilər dəstəsinin rəisi. O, İskəndərə qarşı sui-qəsdə iştirak etdiyi üçün ittiham olunmuş və makedoniyalı əsgərlərin qərarı ilə daşa basılmışdır. İskəndərin tarixini yazan Klitarxin sözlərinə əsasən Filota işgəncələrə məruz qaldıqdan sonra günahını boynuna almışdır.

VALİDEYN MƏHƏBBƏTİ HAQQINDA

Mən şərəf və azadlığa hörmət ruhunda böyüdülmən gənc adamın tərbiyəsində hər cür zorakılığın əleyhinəyəm. Sərtlik və məcburiyyət anlayışında qul rəftarına xas olan cəhətlər gizlənmir və zənnimcə ağıl, ehtiyat və qabiliyyət vasitəsilə əldə olunmayana güc vasitəsilə yetişmək qeyri-mümkündür. Mən özüm belə tərbiyə almışam. Deyilənlərə görə, uşaq vaxtı məni cəmi iki dəfə döyüblər, o da yüngülcə. Öz uşaqlarımı da bu ruhda tərbiyə etmişəm; bədbəxtlikdən onların hamısı körpə vaxtı ölüblər: bu aqibətdən, bəladan qurtulmaq yalnız qızım Leonora¹ qismət oldu. Ona altı yaşına qədər və elə sonralar da təqsirli əməllərinə görə sözlə təlqin etməkdən savayı, özü də yumşaq tərdə, heç bir cəza verilməyib (bu da onun anasının güzaştə get-

¹ Leonor – Montenin qızı Eleonoranın (1571-1616) qısaldılmış adıdır.

məyinə tam uyğun gəlirdi). Əgər mənim tərbiyə ilə bağlı fikirlərim əməldə özünü doğrultmurdusa, bunu, mənim doğru və təbii tərbiyə metoduma ləka gətirməyən tamamilə başqa səbəblərlə izah etmək olar. Bu mənada oğlanlarla xüsusilə ehtiyatlı davranmağı məsləhət görürdüm, çünki onlar heç də tabe olmaq üçün deyil, məlum mənada müstəqillik üçün yaranıblar; odur ki, mən onlarda düzgünlüyə və səmimiyyəyə meylli gücləndirirdim. Lakin çubuqla döyülən oğlanlardan qorxaqlıq və hiyləgər inadkarlıqdan başqa heç nə gözləmək olmaz.

Həmçinin ataların öz oğlanları ilə sərbəst, yaxın münasibətlər saxlamaq əvəzinə, onlarla ünsiyyətdə ciddi və qəşqabaqlı olmalarından, bununla da onların qorxu və itaətdə saxlamaq istəmələrindən ağılsız və yöndəmsiz heç nə ola bilməz. Əslində bu, ataların uşaqların gözündə darıxdırıcı, ya da daha pis – məzəli edən mənasız komediyaadır; axı onların övladları hələ cavandırlar, həyat eşqi onlarda aşır-daşır, heç nə veclərinə deyil, ona görə də bostanda müqəvvanı xatırladan gücsüz, əldən düşmüş qocanın öz üzünə ötkəm və hökmlü ifadə verməsi gülməli görünür. Əgər mənə qalarsa, daha çox çalışaram ki, məni sevinlər, nəinki məndən qorxsunlar.¹

Çoxlu zəifliklərlə bağlı olan qocalıq o qədər köməkətsizdir ki, asanlıqla özünə qarşı nifrət doğura

¹ Monten dəfələrlə bu fikrində israr edir və çox güman ki, bununla da "Dövlət" kitabında tamamilə əks fikir, "adamların sənədən qorxmağı, səni sevmələrindən yaxşıdır" fikrini irəli sürən Smakkiavelli ilə polemikaya girir.

bilər; buna görə də onun ən yaxşı qazancı yaxınlarının ona sevgisi və bağlılığı ola bilər. Əmr vermək və qorxu yaratmaq onun silahı deyil...

Bizim uşaqlarımıza məhəbbətimiz sadə bir səbəblə bağlıdır; onlar bizdən törənilblər və biz onları özümüzün ikinci "mən"i adlandırırıq. Bununla yanaşı, bütünlüklə bizdən gələn, heç də az əhəmiyyət daşımayan daha bir törəməmiz var. Bizim qəlbimizdən törənən, ağılımızın və mənəvi keyfiyyətlərimizin məhsulu olanın dünyaya gəlməsi bizim cinsi üzvümlə deyil, daha nəcib əzalarımızla bağlıdır; ikinci törəmələr daha çox bizə məxsusdur, nəinki uşaqlar; bu törəmələrə münasibətdə biz həm ana, həm atayığı, onları yetirmək daha çətindir və əgər onlar yaxşıdırlarsa, bu, bizə daha böyük şərəf gətirir. Axı uşaqlarımızın ləyaqəti bizdən daha çox onların ləyaqətidir və bizim burada iştirakımız bir o qədər də əhəmiyyət daşımır. Lakin bizim mənəvi törəmələrimizin gözəlliyi, nəcibliyi bütünlüklə özümüzə aiddir. Bu səbəbdən onlar bizi fiziki davamçılarımızdan daha parlaq şəkildə ifadə və əks etdirirlər.

Platon bununla bağlı yazır ki, bizim mənəvi yaratdıqlarımız ölümsüz uşaqlardır, onlar atalarına ölümsüzlük gətirir, hətta onları ilahiləşdirir, məsələn, bunu Likurqun, Solonun, Minosun təmsalında görə bilərik.¹

¹ Solon (e.ə. 640-560) – məşhur Qədim Yunan dövlət xadimi, hüquqşünas və şair. Minos – Qədim Kritin əfsanəvi hökmdarı. Qədim Yunan mifologiyasında Zevs və Avropanın oğludur. Onun adı ilə bağlı bir sıra əsərlər var.

KİTABLAR HAQQINDA

Əlbəttə, mən nəsnələr haqqında malik olduğum biliklərdən daha artıq biliklərə malik olmaq istərdim, amma mən biliyin nəyin bahasına başa gəldiyini bilirəm və onu belə baha qiymətə almaq istəməzdim. Mən ömrümün qalan hissəsini ağır zəhmət içində yox, sakit tərdə keçirmək istəyirəm. Mən hətta elmin naminə də dəyəridən asılı olmayaraq nəyinsə üzərində baş sındırmaq istəmirəm. Mən, əqli oyundan savayı, kitabdan başqa zövq almaq axtarışında deyiləm və yalnız bir emlə, mənə yaxşı yaşamağı və yaxşı ölməyi öyrədən özünüdərk etmə elmi ilə məşğulam:

Has meus ad metas sudet oportet equus.¹

Əgər mütalibə zamanı hansısa çətinliklə üzləşirsəmsə, mən onun həlli üçün dəridən-qabıqdan çıxıram, sadəcə onun öhdəsindən gəlmək üçün bir-iki cəhd göstərəndən sonra bundan yan keçirəm.

¹ "Maqsədə çatmaq üçün atım görək var gücünü toplasin". (Pro-persi).

Əgər mən bunların dərinliyinə varsaydım, yalnız vaxt itirəcək, özüm də bunların içində batıb qalacaqdım. Çünki mənim beynim elə qurulub ki, adətən nəyisə bir dəfə oxuyan kimi qavrayıram. Nəyisə birinci oxunuşdan qavraya bilməmişəmsə, sonradan, cidd-cəhdlə bunun üzərinə düşəndə daha pis anlamğa başlayıram. Mən hər şeyi şən ovqatla icra edirəm, təkid və həddən artıq gərginlik şüuruma cansıxıcı təsir bağışlayır, məni yorur və kədər gətirir.

Sadəcə maraqlı və əyləncəli olan yeni kitablar-dan, əgər bu bölməyə daxil etmək olarsa, Bakkaçço-nun "Dekameron"un, Rablenin əsərlərinin və İoann Sekundun¹ "Öpüşlər" kitabının adını çəkə bilərəm. Amadis² və bu cür əsərlərə gəldikdə, onlar yalnız uşaq vaxtı mənim diqqətimi cəlb ediblər. Bəlkə cəsarət edərək, bəlkə də düşünmədən, onu demək istəyirəm ki, mənim qocalan və ağırlaşan ürəyim artıq təkəcə Ariosta deyil, həm də xeyirxah Ovidiyə qarşı yadırgalaşmış. Onun nə vaxtsa məni heyrətə salan yüngülməcəzliyi və şıltaq fantaziyası daha özünə cəlb etmir.

¹ İoann Sekund (1511-1536) – latın dilində yazan fransız şairi. Onun aşiqanə şeirləri ("Öpüşlər" məcmuəsi) müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və birinci dəfə 1541-ci ildə çap olunmuşdur.

² "Amadis" – dünyanın əksər dillərinə tərcümə olunmuş ispan cəngəvər romanı. Servantesin "Lamançlı Don Kixot" əsərində dahiyənə gülüş hədəfinə alınan bu məşhur cəngəvər romanı bütün ədəbaziqlarına və qeyri-adilliklərinə baxmayaraq öz təqlidçilərindən fərqli olaraq çox mühüm məziyyətlərə malik idi.

Mən hər şey haqda, hətta bəzən mənim anlamımı üstələyən və baxışlarıma uyğun gəlməyənlər barədə öz fikrimi sərbəst şəkildə ifadə edə bilirəm. Mənim onlar haqqında fikrim bu şeylərin öz ölçüsü deyil, o, yalnız həmin şeyləri necə gördüyümü izah etməlidir. Platonun "Aksiox"¹ kimi zəif əsəri mənəndə ikrah doğuranda, mənim şüurum müəllifin adını nəzərə alıb özünə etibar etmir: şüurum o qədər də səthi deyil ki, özünü qədim dövrlərin nüfuzlu müəlliflərinə qarşı qoysun. Bu müəllifləri şüurumun himayədarı və müəllimi hesab edirəm və onlarla birlikdə səhv etməyə hazırım...

Lakin yarıda qalan söhbətimizə qayıdaraq bunu deməliyəm: mənə həmişə elə gəlib ki, poeziyada ta qədimdən birinci yeri Vergili, Lukresi, Katull və Horasi tutur, xüsusilə də Vergilin "Georgiklər" kitabını kamil poetik əsər sayıram; bu əsəri "Eneida" ilə müqayisə edəndə görürük ki, sonuncuda elə yerlər var ki, əgər müəllifin asudə vaxtı olsaydı üzərində bir qədər də işləyərdi. "Eneida"nın beşinci kitabı mənə daha bitkin görünür...

Mehriban Terensiyə, onun yazılarında latın dilinin məlahəti və zərifliyinə gəldikdə isə, fikrimcə insan qəlbinin incəliklərini və əxlaqi durumunu düzgün təsvir etməkdə o, əvəzsizdir; bizim əməllərimiz daim məni məcbur edir ki, yenidən qayıdıb diqqətimi ona yönəldim. Onu nə qədər oxusam da, hər dəfə yeni-yeni incə və zərif çalarlarla üzləşirəm...

¹ "Aksiox" – səhvan Platona aid edilən dialoqlardan ibarət fəlsəfi əsər.

O da mənim üçün sirr deyil ki, əntiq dövrün gözəl şairləri təkcə ispanların, yaxud petrarkaçların təmtəraqlı və qeyri-adi üslublarından deyil, həm də sonrakı dövrlərin bütün poetik əsərləri üçün yaraşlıq hesab olunan sadə incəliklərdən də uzaq olmağa çalışırdılar. Hər bir həssas adam əntiq dövrün şairlərində bu üslub xüsusiyyətlərini görəndə heyfəsilənir və o, Marsialın öz epigramlarının sonunu bəzədiyi acı dil ibarələrdən daha çox Katullun epigramlarının gözəlliyindən ləzzət alır. Məhz bu, məni Marsialın özü ilə bağlı söylədiyi fikri təkrar etməyə vadar etdi: minus illi ingenio laborandum fuit, in cuius locum materia successerat.¹ Birinci növ şairlər heç bir əlavə cəhd göstərmədən asanlıqla öz istedadlarını ifadə edə bilirlər: onlar üçün nəyə gülmək lazım olduğu sualı yaranmır, onlar bundan ötrü necə deyərlər, özlərini qıdıqlamırlar, yeni dövrün şairləri isə kənarından dəstəyə ehtiyac duyurlar. Onların istedadları aşağı olduqca, süjet onlar üçün daha çox əhəmiyyət daşıyır. Onlar atın üstündə gəzməyə can atırlar, çünki öz ayaqlarına əmin ola bilmirlər. Bu bizdə keçirilən ziyafət gecələrində müşahidə etdiyimiz bəzi halları xatırladır: aşağı rütbəli adamlar bizim zadəganların gözəl davranışlarına malik olmadıqlarından, hansısa riskli tullantılarla, ya da digər qeyri-adi hərəkət və fokuslarla fərqlənməyə çalışırlar...

Yuxarıda söylədiklərimin düzgünlüyünü yoxla-

¹ "Şüurun süjetlə əvəz olunduğu yerdə aqli cəhd göstərməyə ehtiyac qalmırdı" (Marsial, VIII fəslə giriş).

maq üçün "Eneida"nı "Çılgın Roland"la müqayisə etmək kifayətdir. Vergilinin şeiri qanad açıb göyün üzündə pərvazlanır və dönmədən öz yolunu davam edir; Tassoya gəldikdə isə, o, sanki bir budaqdan o biri budağa – bir süjetdən o birinə keçir; öz qanadlarına çox qısa məsafəyə uçmaq üçün etibar edir, nəfəsinin çatmayacağından və gücünün tükəncəyindən qorxaraq hər epizodun sonunda ayaq saxlamalı olur: Excursusque breves tentat.¹

Bu ədəbi janrlarda mənim çox sevdiyim müəlliflər bax bunlardır.

Digər mütaliə dairəmdə zövq xeyirlə daha çox uzlaşır, çünki bu kitabların gücünə minnətdar olaraq mən fikirlərimi və anlayışlarımı inkişaf etdirə bilirəm. Bura Plutarxın (fransız dilinə tərcümə ediləndən sonra) və Senekanın əsərləri daxildir.

Hər iki müəllif mənim üçün əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir: onlarda axtardığım elm sistematik şəkildə deyil, ayrı-ayrı oçerklərdə ifadə olunur. Bu səbəbdən onları oxuyub dərk etmək üçün mənim bacarmadığım xüsusi canfəşanlıq göstərmək lazım gəlmir...

Plutarx, Platonun dözümlü və vətəndaş cəmiyyətlərinə uyğun gələn görüşlərinin, Seneka isə cəmiyyət xeyli dərəcədə üçün narahət, amma, zənnimcə, fərdi adamlar üçün daha uyğun və daha da yanılıqlı olan tarixi və epikurçu görüşlərin tərəfdarıdır. Görünür Seneka öz dövrünün tiranlığını məlum

¹ "Yalnız qısa məsafəyə uçuş qərara alınır" (Vergili, "Georgilər").

həddə qədər tənqid edir. Belə ki, Yuli Sezarın alıcınab qatillərinin işi ilə bağlı yürütdüyü mühakimələrin onun tərəfindən məcburi deyilən fikirlər olduğuna inanıram; Plutarx isə ifadələrində tam sərbəstdir. Senekanın yazısı canlı və dəqiqdir, Plutarxın yazısı isə məzmunludur. Seneka sizi daha çox həyəcanlandırır, Plutarx isə daha çox qane edir və daha yaxşı mükafatlandırır. Plutarx bizi ardınca aparır, Seneka isə bizi arxadan itələyib irəli qovur.

Siserona gəldikdə isə, onun əxlaq fəlsəfəsini yazan əsərləri mənim məqsədlərimə xidmət edə bilər. Lakin düzünü və ağığını desəm (utanmaq hissini itirəndə adam özünü əldə saxlaya bilmir), onun yazı manerası, bütün buna oxşar yazılar kimi, mənə dərixdirici təsir bağışlayır. Doğrudan da, yarımbaşlıqlar, ön sözlər, müəyyənləşdirmələr, söz yaradıcılığı onun yazısının böyük bir qismini təşkil edir və burada məsələnin məğzini təşkil edən əhəmiyyətli nə varsa, bu üzücü hazırlıqların içində itib-batır. Onu mütalie etməyə mənim üçün çox olan bir saat vaxt sərf edəndən sonra, ondan əhəmiyyətli nə götürdüyümü düşünəndə, əksərən heç nə qazanmadığım məlum olur. Çünki o, yeritdiyi fikirlər üçün zəmin yaratmış və mənim axtardığım düyün nöqtəsinə yetişmişdir. Alim, yaxud bəlağətli natiq olmaqdan daha çox müdrik olmaq istəyən bir insan kimi, mənim üçün bu məntiqi və Aristotel sayağı düzümlərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur: mən sonuncu, ən vacib nöqtədən başlanılmasını istəyirəm; zövqün və

həmçinin ölümün nə olduğu barədə mənim kifayət qədər anlayışım var. Qoy müəlliflər buna görə vaxt sərf eləyib eşələnməsinlər, hər şeydən əvvəl mənə bunların öhdəsindən gəlməyi öyrədəcək inandırıcı və tutarlı dəlillər gətirilməsini gözləyirəm. Nə qrammatik fəndgirliyə, nə uğurlu söz birləşmələrinə, nə də xırdalıqlara ehtiyac yoxdur. Mən məsələnin məğzinə toxunacaq mühakimələri oxumaq istəyirəm. Amma Siseron isə yalnız bunların ətrafında fırlanmaqla məşğuldur. Onun yazı manerası məktəb, vəkil çıxışı, dini xütbələr üçün yararlıdır, çünki bu işlər icra olunan zaman biz mürgülsək də deyilənlərin ümumi mənasını tuta bilərik. Min yolla dil tökə-tökə öz tərəfinə çəkə biləcəyin hakimlə, qandırmaqdan ötrü hər şeyi təfərrüatı ilə aydınlaşdırmaq lazım gələn uşaqlarla və savadı aşağı adamlarla bu cür danışmaq lazımdır...

Tarixçilər mənim sevimli mütalie dairəmə¹ daxilirlər, onların yazdıqları həm maraqlı, həm də yüngül qavranılan olurlar. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, mənim dərk etmək istədiyim adam onların yazılarında başqa mənbələrdən fərqli olaraq daha parlaq və daha bütöv şəkildə təqdim olunur; biz onun daxili keyfiyyətlərinin müxtəlifliyini və gerçəkliyini həm bütöv, həm də təfərrüatı ilə, onun istifadə etdiyi müxtəlif vasitələri, onun üstünü alan fəlakətləri görürük. Mə-

¹ Montenin tarixi əsərləri mütalie etmək sevgisini onun özündə olan Yuli Sezarın "Qall müharibəsi haqqında", Kvintkursinin "Tarix" və xüsusilə də Nikol Jilin "Annallar" kitablarının nüsxələrinin səhifələrində yazdığı çoxsaylı qeydlər sübut edir.

nə tərcümeyi-halı yazan tarixçilər yaxındır, çünki onlar hadisədən daha çox niyyəti əks etdirirlər. Bundan başqa dışarıda olanların deyil, daha çox daxildə baş verənlərin üzərində dayanırlar. Buna görə də Plutarx hər mənada mənim zövqümü oxşayan tarixçidir. Çox təəssüf edirəm ki, bizdə onlarla Diogen Laersilər¹ yoxdur. Ya da heç olmasa geniş və sanballı bir nəfər yoxdur. Çünki məni bəşəriyyətin bu dahi müəllimlərinin həyat və taleləri, onların müxtəlif təlim və görüşlərindən az maraqlandırmır.

¹ Diogen Loersi – e.ə. III əsrdə yaşamış qədim yunan alimi, fəlsəfə tarixini qələmə alan ilk müəlliflərdən biri. Onun “Fəlsəfədə şöhrət tapan alimlərin həyat və təlimləri” (10 kitab). Başqa-başqa müəlliflərin əsərlərindən əxz edilməsinə baxmayaraq bu kitab qədim yunan fəlsəfəsi ilə tanış olmaq üçün qiymətli mənbə sayılır.

QƏDDARLIQ HAQQINDA

Ölülərə yazığım gəlmir, əksinə, bəlkə də onlara həsəd aparıram. Amma ölüm ayağında olan adamlara ürəkdən acıyıram. Ölülərin ətini qızardıb yeyən vəhşi tayfalar məni dəhşətə gətirmir. Məni dəhşətə gətirən canlı insanları təqib edib onlara işgəncə verən adamlardır. Hətta qanunla icra olunan edamlara belə sakit baxa bilmirəm...

Mən elə bir zamanda yaşayıram ki, ətrafda kifayət qədər qəddarlıq nümunələri ilə qarşılaşırsan və bunların hamısı bizdə baş verən vətəndaş qarşıdurmalarından gələn pozğunluqların nəticəsidir; hətta qədim salnamələrdə belə bizim gündəlik həyatımızda baş verənlərdən dəhşətli hadisələrə rast gələ bilməzsən. Lakin bu, heç bir halda məni qəddarlığı qəbul və ona vərdiş etməyə məcbur edə bilmədi. Yalnız ləzzət naminə adam öldürməkdən, başqalarının bədənini kəsib hissələrə doğramaqdan xoşhal

olan, işgəncə və yeni-yeni ölüm növləri¹ axtarır tapmaqda ustalaşan, özü də bundan bir qəpik də xeyir qazanmayan və öz qurbanlarına zərrə qədər də düşmənçilik bəsləməyən, sadəcə olaraq əzabla ölən kəsə tamaşa etməkdən, onun ürək parçalayan naləsini, zarılısını dinləməkdən həzz alan bu insan cildinə girmiş yırtıcıları əgər öz gözümlə görməsəydim, heç vaxt inanmazdım. Qəddarlığın yetə biləcəyi zirvə də elə budur...

Mənə gəldikdə isə, günahsız, köməksiz və bizə heç bir ziyanı olmayan heyvanın da təqib edilib öldürülməsini həmişə pis qəbul eləmişəm.² Ovçular tərəfindən qovulan maralın nəfəsi qırıldığından, taqətdən düşdüyündən – ovda tez-tez belə hallar olur – geri səndirləyərək onu təqib edənlərə özünü təslim edən zaman gözlərindən yaş axıdaraq aman dilədiyinə heç vaxt sakit baxa bilməmişəm...

Bu həmişə mənə dözülməz mənzərə təsiri bağışlayıb.

Mən heç vaxt ovda ələ keçirilən heyvanları öz yanımda saxlamıram, həmişə onları açıb azadlığa buraxıram. Pifaqor balıqçılardan balıq, quşçulardan quş alaraq onları mənim kimi azadlığa buraxırdı...

¹ "Varfolomey gecəsi"nin dəhşətlərini öz gözləri ilə görmüş Montenin müasirləri üçün bu hadisənin təşkilatçılarının Yekaterina Medici və onun oğlu IX Karlın olduğu sirr deyildi. Hamıya məlum idi ki, "insan cildinə girən yırtıcı" sözləri kimə ünvanlanıb.

² Humanist Montenin heyvanlara məhəbbət və rəhmlə yanaşması xüsusi olaraq diqqətəlayiqdir. XVI-XVII əsr fransız mütəfəkkirlərinin heç birində buna bənzər ideyalara rast gələ bilmərik.

Heyvanlara qarşı qaniçən həvəs insanın təbiətinin də qəddarlığın olduğunu sübut edir.

Romada adamlar heyvanların öldürülməsi səhnələrinə vərmiş edəndən sonra həm məhkumların, həm də qladiatorların öldürülməsi tamaşalarına baxmağa başladılar.

RAYMOND SABUNSKİNİN MƏDHİ

Protaqor bizi şirin bir nağla inandırmaq istəyirdi, guya hər şeyin ölçüsü-həddi o adamdır ki, heç vaxt heç nəyin, hətta özünün həddini belə dərk edə bilməyib. Əgər bu həddi müəyyənləşdirən insanın özü deyilsə, onda onun ləyaqəti bu üstünlüyü başqa bir yaradılmışa aid etməyə imkan vermir. Əgər insan bu qədər ziddiyyətlidirsə, onun tərəfindən daim bir müddəə başqası ilə təkzib edilirsə, onda Protaqorun insan üçün xoşagəlimli mühakiməsi əslində məsxərədən başqa bir şey deyil: bu mühakimə bizi labüd şəkildə belə bir nəticə çıxarmağa məcbur edir ki, təqdim edilən hədd və həminin bu həddi müəyyənləşdirənin özü yararsızdır.

Fales, insana özünü dərk etməyin çətin olduğunu deyəndə, bununla ona bildirirdi ki, istənilən başqa nəyisə dərk etmək insan üçün mümkün deyil.

ŞÖHRƏT HAQQINDA

Xrisipp və Diogen ilk müəlliflərdir ki, şöhrətə qarşı – özü də davamlı və dönməz şəkildə – nifrətlərini bildirmişlər. Onlar deyirdilər ki, insanın aldığı bütün ləzzətlərin içində kənar təriflərdən aldığı ləzzət qədər fəlakətli olanı yoxdur və bundan bacardıqca qaçmaq lazımdır. Doğrudan da, təcrübədən bizə məlum olduğu kimi, belə tərifdən törəyən ziyanın həddi-hüdudu yoxdur: dövlət rəhbərini kənardan yaltaqlıq qədər zəhərləyən heç nə ola bilməz: heç nə pis adamlara belə asanlıqla ətrafdakıların etibarını qazanmağa imkan yaratmır; heç bir aradüzəldənlik həyalı-abırlı qadınları onlara şirin gələn təriflər qədər məharət və uğurla yoldan çıxarmağa qabil deyil. Sirenalar tərəfindən Odisseyi cəlb etmək üçün istifadə etdikləri birinci vasitə də buna bənzəyirdi:

Tarırlara bərabər Odissey, Axeyanın şöhrəti,
Gəminlə bizə tərəf üzüb gəl...

Adı çəkilən filosofların fikrincə dünyanın bütün şöhrəti yığılsa da, mütəfəkkir adamın ona barmağını belə uzatmağa layiq deyil.

Mən şöhrətin yalnız özü barədə bəhs edirəm, çünki o çox vaxt özü ilə bərabər yaşamaq üçün rahatlıq da gətirir və elə buna görə də bizim üçün arzuolunandır: o bizə hamı tərəfindən minnətdarlıq gətirir və müəyyən qədər də olsa haqsızlıqdan və başqa adamların hücumlarından bizi qoruyur və sairə.

Şöhrət anlayışına bu cür münasibət Epikurun təliminin əsaslarından birini təşkil edir. Onun məktəbinin insanlara öz üzərinə ictimai vəzifə və məsuliyyət götürməyi qadağan edən “nəzərə çarpmadan yaşa” tövsiyəsi, başqalarının gözü qarşısında icra etdiyimiz əməllərin onların tərəfindən təqdir olunmasından başqa bir şey olmayan şöhrət anlayışına nifrəti nəzərdə tutur. Kim bizə gizlənməyi və özümüzədən başqa heç nəyin qayğısını çəkməməyi göstəriş verirsə, kim bizim başqaları tərəfindən tanınmağımızı istəmirsə, o bizim hörmət və şöhrətə çatmağımızı bundan da az istəyir. Bu adam İdomeneyaya¹ öz əməllərində hamı tərəfindən qəbul olunan fikir və baxışları rəhbər tutmamağı və bu qaydanı yalnız insanların nifrəti nəticəsində imkan düşən kimi bizə yetiriləcək arzuolunmaz xəta-bələdan qorunmaq üçün pozmağı məsləhət görür.

¹ Lamsaklı İdomeney (e.ə. 325-270 il) – qədim yunan yazıçısı, ictimai xadim, Epikurun dostu.

Belə mühakimələr, zənnimcə, son dərəcə düzgün və ağılabatandır, amma özüm də bilmirəm nəyə görə bizə ikiüzlülük xasdır və burdan da belə nəticə alınır ki, biz əsla inanmadığımız şeyə inanırıq, həm də hər cür tənqid etdiyimiz şeydən kənarlaşmaq gücündə deyilik...

Karneat əks fikirdə olanların başçısı idi. O deyirdi ki, biz gələcək nəsillərimizi tanımadan, istisnasız olaraq onların özləri üçün sevdiyimiz və bundan özümüz üçün heç bir xeyir götürmədiyimiz kimi, şöhrət də öz-özlüyündə arzuolunandır. Bu baxışlar hamı tərəfindən qəbul olundu. Çünki insanlar onların meyllərinə cavab verən fikirləri məmnunluqla qəbul edirlər. Aristotel bütün zahiri nemətlərin arasında şöhrətə birinci yer verir. O deyir ki, ifratçılıqdan, hədd-hüdd bilməməkdən və şöhrət düşkünlüyündən, eləcə də şöhrətdən boyun qaçırmaqdan çəkinin.

Əgər cəmərdliyin dəyəri yalnız şöhrətə bağlınsaydı həddən artıq boş və mənasız bir şey olardı. Bu halda bizim onu uğurdan ayıraraq layiqli və xüsusi mərtəbəyə qaldırmaq cəhdlərimiz bəhrəsiz olacaqdı. Belə ki, məşhurluq qədər təsadüfi bir şey ola bilməz. *Profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex libidine magis, quam ex vero, celebrat, obscuratque.*¹

¹ “Şübhəsiz, hər şeyi idarə edən təsadüfdür. Təsadüf ədalətə deyil, daha çox öz istəyindən asılı olaraq bəzi hadisələri şöhrətlə bəzəyir, digərlərini isə unutqanlıq örtüyünə bürüyür” (Sallusti, “Katelinanın sui-qəsd”).

Bizim əməli işlərimiz haqqında xəbərlər yaymaq, onları gözə çarpdırmaq sırf uğurdan asılı bir işdir: şöhrət bizə taleyin hökmü ilə verilir. Mən dəfələrlə kiminsə şöhrətinin onun xidmətlərindən xeyli irəlində olduğunu və bu xidmətləri həddindən artıq üstələdiyinin şahidi olmuşam. Şöhrətin kölgə ilə oxşar olduğunu ilk qeyd edən şəxs, demək istədiyindən də böyük məna daşıyan fikir söyləyib; həm şöhrət, həm də kölgə son dərəcə şıltaqdır: kölgə də bəzən yerə düşdüyü bədəndən irəlində gedir, bəzən də ondan çox-çox uzun olur. Zadəganlara yalnız fərqlənmə naminə rəşadətli olmağı öyrədirlərsə, məgər bu onlara başqaları görməyəndə özünü təhlükəyə atmamağa, sonradan daim onun şücaəti barədə hər yerdə danışacaq şahidlərin olmasının qayğısına qalmağa çağırış deyilmi? Özü də bu o zaman baş verir ki, təsadüf sənin üçün nəzərə çarpmadan rəşadət göstərməyə sonsuz sayda imkanlar vardır. Nə qədər qəhrəmanlıqlar döyüşlərin qarışıqlığında itib-batır! Döyüşlərin qızgın çağında başqalarını müşahidə edən kəs, sözsüz ki, orada boş-boşuna qalır və öz silah dostlarının hərəkəti barədə şəhadət verirə, deməli, özünə qarşı şəhadət verir...

Mənim iddia etdiyim şöhrət, yalnız həyatımı sakit yaşamağa imkan verən şöhrətdir, özü də həyatımı Metrodor¹, Arkeselay,² yaxud Aristippin³

¹ Lamsaklı Metrodor (e.ə. 330-277) – Epikürün dostu, tələbəsi və məsləkdəşi.

² Arkeselay (e.ə. 315-241) – qədim yunan idealist filosofu, Orta (2-ci) Platon Akademiyasının banisi.

³ Kirenalı Aristipp (e.ə. təxminən 435-360) – qədim yunan idealist

nəzəriyyəsinə görə yox, özüm istədiyim kimi sakit yaşamışam. Çünki fəlsəfə, sakitliyi əldə etməkdən ötrü hamı üçün yaxşı ola biləcək yolu tapa bilmədi və buna görə də hər kəs bu yolu özü bildiyi kimi axtarmalıdır.

Sezar və İsgəndər sonsuz dərəcədə böyük şöhrət qazandıqlarına görə uğurdan başqa daha nəyə minnətdar olmalıdırlar? Nə qədər insanı həyatının elə başlanğıcındaca fələk məhv edib! O qədər insanlar olub ki, onlar haqqında biz heç nə bilmirik, əgər acı tale onların işlərini, demək olar ki, başlanğıcda yarımçıq qoymasaydı heç də az rəşadətər göstərməzdilər. Həyatında saysız-hesabsız təhlükələrdən keçən Sezar, onun haqqında oxuduqlarımdan xatırladıqlarıma görə, bir dəfə də olsa yaralanmamışdı. Lakin minlərlə adam onun dəf etdiyi təhlükəli vəziyyətlərdən qat-qat az təhlükəli şəraitdə həlak olmuşdur. Saysız hesabsız gözəl qəhrəmanlıqlar özü haqqında kiçik də olsa iz qoymayıb, onlardan yalnız tək-tək istisnalar hamı tərəfindən tanınıb təsdiqlənmişdir...

Başqalarına məlum olsun deyər və bununla da onlar tərəfindən daha artıq hörmət qazanmaq naminə alicənablıq edən, özünün xeyirxahlığını hamıya çatdırmaq xatirinə xeyirxah işlər görən adamdan çox şey gözləmək düzgün olmaz...

filosofu, Sokratın tələbəsi. Sokratın ölümündən sonra Kiren məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Müharibəyə yalnız öz borcunu yerinə yetirmək üçün getmək və insanların diqqətindən kənar qalmasından asılı olmayaraq hər yaxşı işin, hətta xeyirxahlıq haqqında düşünməyin belə ardınca gələn mükafatı səbirlə gözləmək lazımdır; bu mükafat vicdanımızın təmizliyindən və yaxşı iş gördüyümüzü dərk etməyimizdən doğan məmnunluq hissindən ibarətdir. Özünə görə, taleyin hər cür zərbəsinə inamla sinə gərən mənəvi mətinlikdən ibarət üstün cəhətinə görə fədakar olmaq lazımdır...

Qətiyyəni özümüzü göstərməyin xatirinə bizim qəlbimiz mətin və xeyirxah olmamalıdır; yox, bu bizim özümüz üçün və özümüzdən başqa heç kimin nəzəri düşməyən daxili aləmimizdə baş verməlidir. Qəlbimizdəki bu mətinlik bizə ölümdən, əzablardan, hətta rüsvayçılıqdan qorxmamağı öyrədir; bu mətinlik bizə övladlarımızın, dostlarımızın və var-dövlətimizin itkisinə davam gətirməyə kömək edir; lazım gələndə isə bu xüsusiyyət bizi döyüşün təhlükəsi qarşısında cürətli olmağa ruhlandırır, non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore.¹ Bu daha böyük qazandır, buna doğru can atmaq, gəlişini bütün qəlbinlə gözləmək, son nəticədə başqalarının bizim haqqımızda yaxşı fikirdə olmasından başqa bir şey olmayan şan-şöhrətə meyl göstərməkdən daha şərəflidir.

Heç bir fəndgirlik, heç bir aqlı çeviklik belə, nizamsız və fərasətsiz bələdçinin ardınca addımla-

¹ "Hansısa təmanna ilə yox, yalnız comərdliyin naminə" (Siseron, "Ali xeyir və ali şər haqqında").

rımızı yeyinlədə bilməz; bizi yerimizdən edən və çaşdıran bütün bu şeyiələrdən ibarət qarmaqarışıqlığın, cəfəng sözlərin və məzmunuz danışıqların içində düzgün yol seçmək mümkün deyil. Gəlin qarşımıza belə dəyişən və səbatsız məqsəd qoymayaq; gəlin dönmədən aqlın dalınca gedək, qoy bunu təqdir edən ictimaiyyət, əgər istəyərsə, bu yolda bizim ardımızca gəlsin. Bu yalnız uğurdan asılı olduğundan, bizim bunu tutduğumuz yolda deyil, başqa yolda tapacağımıza ümid etməyə qətiyyəni əsasımız yoxdur...

Mən başqasının gözündə necə göründüyümdən daha çox, öz gözümdə necə olduğum barədə düşünürəm. Mən özümün zənginliyimə çalışıram, borcla alınan zənginliyə yox. Kənar şəxs hadisələrin və nəsnələrin yalnız zahirini görür; lakin hər bir adam hətta daxilən qorxunun hökmü altına düşəndə və bütün varlığı ilə təşviş içində olduğu hallarda belə özünü soyuqqanlı və dəyanətli göstərmək imkanına malikdir; beləliklə insanlar mənim ürəyimi görmür, onlar yalnız üzümə taxdığım maskanı görür. Müharibədə riyakarlığın çiçəkləndiyini ifşa edən adamlar haqlıdır, çünki diribaş adam üçün təhlükədən yayınmaq və eyni zamanda bütün varlığına qorxu hakim kəsildiyi halda özünü ən cəsarətli adam kimi təqdim etməkdən asan nə ola bilər? Şəxsi riskdən yayınmaqla bağlı o qədər üsullar var ki, biz əsl mənada hünər tələb edən bir iş girişməzdən əvvəl min dəfə bütün dünyanı aldana bilərik. Amma burada

da artıq yaxamızı qurtara bilməyəcəyimizi anladıq-
da, yenə də oynadığımız oyunu müvafiq maskanın
və qətiyyətli sözlərin arxasında gizlədə bilərik, hər-
çənd bu zaman qorxudan ürəyimiz ayağımızın altı-
na düşür...

MÜŞTƏBEHLİK HAQQINDA

... Zirəkliyə və qıvrıqlığa gəldikdə bu xüsusi-
yətləri heç vaxt özümdə görməmişəm. Mən yaşla-
nıb qocalana qədər heyrətamiz dərəcədə qıvrıq və
gümrah qalan kişinin oğluyam. Onun ətrafında və
onunla eyni səviyyədə olan elə bir adam yox idi ki,
müxtəlif növ bədən hərəkətlərində atamla müqayisə
oluna bilsin, eynilə məni bu işdə üstələyə bilməyə-
cək bir adam tanımıram. Yalnız qaçış növü istisna
sayıla bilər, çünki bu sahədə mən ortabablar sırası-
na daxil ola bilərəm. Musiqiyə gəldikdə, qətiyyət
qabiliyyətim olmadığından nə oxumağı, nə də hər
hansı bir alətdə çalmağı mənə heç kim öyrədə bil-
məyib. Rəqsdə, top-top oyununda, güləşmədə sadə-
cə ala-babat səviyyədən o yana qalxa bilməmişəm.
Üzgüçülükdə, at çarmaq sənətində və hündürlüyə
tullanmaqda heç nəyə nail olmamışam. Mənim əllə-
rim o qədər ləng, yəndəmsizdir ki, hətta özüm üçün

nəyisə münasib qaydada yazmağı da bacarmıram və bəzən elə olur ki, bu cızma-qaradan baş çıxarıb, onu qaydaya salmaq əvəzinə yenisini yazmağa üstünlük verirəm. Ucadan oxumağım da ürəkaçan deyil: oxuyanda hiss edirəm ki, qulaq asanlar yatır. Bir sözlə mən dahi savadlıyam! Məktub zərfini bağlamaq əlimdən gəlmir və heç vaxt lələyi düz yona bilməmişəm; yemək zamanı çəngəl-biçaqdan da düzgün istifadə etməyi, atı cilovlayıb yəhərləməyi, şahini nə əlimdə aparmağı, nə də göyə uçuurmağı, itlərlə, alıcı quşlar və atlarla danışmağı bacarmıram. Ümumən mənəvi cəhətlərim vücudi keyfiyyətlərimə tam mütənəsibdir. Hisslərim də o qədər ayıq deyil, onlar da yalnız güc və dəyanətləri ilə seçilir. Mən davamlıyam və hər cür əziyyətdə asanlıqla qatlaşırım, amma mən yalnız lazım gələndə və yalnız bunu özüm istəyəndə davamlı ola bilirəm...

Başqa şəkildə desək, nədənsə həzz alacağımın intizarını çəkmək mənə cəlb etmir və əgər mənə öz şəxsi iradəm deyil, nəsə başqa bir şey hakim kəsilirsə, onda mənim bir quruluş qiymətim olmaz, çünki mən belə bir adamam ki, sağlamlıq və həyatdan savayı dünyada elə bir şey yoxdur ki, ona görə ağzımın suyu axsın və onu mənəvi əzablar, özümə zor etmək bahasına əldə etmək fikrinə düşüm...

Həm xarakterimə, həm də düşüncəmə görə son dərəcə tənbel, son dərəcə sərbəstliyi sevən olduğumdan öz qanımı verməyimə hazırım, nəinki əlimi əlavə olaraq ağdan qaraya vurmağa. Mənim azadlıq

sevən qəlbim heç kimə yox, yalnız özünə mənsubdur; qəlbim özü necə istəyirsə elə də edir. Bu vaxta qədər nə müdir, nə başımın üzərinə zorla qoyulan rəhbər görmədiyimdən, maneəsiz olaraq öz seçdiyim yolla, özü də xoşuma gələn yerləşlə gedirəm. Bu məni ərköyünləşdirib və başqa birisinə xidmət etməkdən ötrü yararsız edib.

Xarakterimi, yəni astagəlliyimi, veyilliyə, bekarçılığa olan həvəsimi zorlamağa heç bir lüzum olmayıb. Çünki gözümlə açılanda elə bir firavanlığa və elə bir sağlam düşüncə pilləsinə düşdüm ki, bundan kənara çıxmağa ehtiyac görmədim; mən heç nə axtarmadım və heç nə qazanmadım...

Yalnız bir şeydə buna lüzum gördüm – öz taleyimdən razı olmaq bacarığında, daha doğrusu elə bir mənəvi duruma ehtiyac duydum ki, buna, düzünü desək, varlı və mötəbər insanlarda az rast gəlmək olar; təcrübədə bu, yoxsullar arasında daha tez-tez üzə çıxır, nəinki imkanlı adamlar arasında.

Güman etmək olar ki, bunun səbəbi varlığınıza hakim kəsilən digər ehtraslar kimi, varlanmaq həvəsinin də, insan bunun nə olduğundan qətiyyənlə bilmədiyi vaxtlardan fərlilə olaraq, var-dövlətin nə olduğunu görəndən sonra daha da şiddətlənməsindədir; bundan başqa mötədil olmağın xeyri səbir etməyin xeyrindən həddən artıq azdır. Mən Allahın ovcuma qoyduğu nemətlərdən, Onun ağılasığmaz səxavətindən sakitcə zövq almaqdan başqa heç nəyə möhtac deyiləm. Heç vaxt hansısa əzablı işi üzərimə

götürməmişəm. Həmişə təkə öz işlərimlə məşğul olmuşam; bəzən əgər başqalarının işlərini üzərimə götürməli olmuşamsa, buna yalnız o şərtlə razılıq vermişəm ki, onları müvafiq vaxtda və özümə uyğun tərzdə görəyəm. Həqiqətdə də belə olmuşdur, bu işləri mənə inanan, mənim kim olduğumu bilən və kürəyimdən itələyib tələsdirməyən adamlar tapmışlar. Axı bacarıqlı insanlar hətta azğın və çilğın atlardan belə xeyir götürə bilirlər.

Hətta uşaqlığım belə əlverişli və sıxıntısız şəraitdə keçib: başqası tərəfindən ciddi nəzarətdə saxlanmağın nə olduğunu bilməmişəm. Bütün bunlar ümumi şəkildə məndə yumşaq xasiyyətlik tərbiyə edirdi və bu, arzuolunmaz halların qarşısında qərrsiz qalmağıma səbəb oldu, odur ki, təsərrüfatda son dərəcə məyus olacağım pozğunluqların baş verdiyini məndən gizlədəndə buna həddən artıq sevinirəm. Məxaric cədvəlimə həm də mənim başısoyuqluğum üzündən qulluqçuların qidalanmasına və saxlanmasına sərf olunan əlavə xərclərin hesabını da daxil edirəm...

Mən düşdüyüm ziyandan xəbərsiz qalmaqdan ötrü nə qədər pulum olduğu haqda hesab tutmamağa üstünlük verirəm; mənimlə birgə yaşayanlardan xahiş edirəm ki, məndən razı olmayanda və məni aldadanda, bunu elə etsinlər ki, bir daş altıdan, bir daş üstədən qoyulsun. Bizi hər tərəfdən əhatə edən zəhlətökən qayğıların öhdəsindən gəlməkdən ötrü lazımı qətiyyətə malik olmadığımı və işlərimi öz

istədiyim qaydada düzüb qoşmaqdan ötrü iradəmi daim səfərbər etmək bacarığından məhrum olduğumdan, mən hər şeyi taleyin hökmünə buraxaraq özüm üçün imkanım daxilində belə bir qayda yaratdım: "Ən pis halı gözləmək və əgər bu pis hal baş verərsə, mərdlik göstərib ona sakitcə və səbirlə dözmək". Mən yalnız buna can atıram, bütün düşüncələrim də məhz buna yönəlib.

Başımın üstünü təhlükə kəsdirəndə ondan necə yayınmaqdan daha çox, hara qədər, mahiyyətcə vacib də deyil, yayına biləcəyim barədə düşünürəm. Və əgər bu təhlükə məni haqlayarsa, bundan nə olacaq? Hadisələrə təsir etmək imkanına malik olmadığımı mən özümə təsir edirəm və onları arxamca apara bilmədiyimdən itaətkarcasına özüm onların arxasında gedirəm. Mən heç zaman taleyin zərbələrini özümdən uzaqlaşdırmaqda, onlardan yayınmaqda məharət göstərə və ya taleyin mənim üçün səfəli tərəfdən özünü göstərməsini güclə məcbur edə bilməmişəm. Ağlın hökmüylə hərəkət edərək öz işlərimi lazımı qaydada qurmağı bacarmamışam. Əzablı və üzücü qayğılarla barışmaq üçün lazım olan dözümlülüyə az da olsa malikəm. Mənim üçün daha işgəncəli olan başımın üzərini kəsdirən və məni sıxan vəziyyətlərə düşmək, eləcə də ümidlə qorxu arasında çırpınmaqdır.

Hər hansı bir işin üzərində, hətta bu iş yüngül olsa belə uzun-uzadı düşünmək mənim üçün dözülməzdir; bu zaman şüurum qətiyyətsizlik və şü-

bhələr nəticəsində yaranan yırğalanma və təkanlara məruz qaldığından, tərəddüd bilmədən, yalnız bəxtinə ümid bağlayaraq istənilən məsələ ilə bağlı qəti şəkildə bu və ya başqa son qərarı qəbul etdiyi vaxtlarda olduğundan daha artıq sıxılır. Mənim yuxuma haram qata biləcək çox az ehtiraslar ola bilərdi, fikirlərə gəldikdə isə onlardan ən zəif belə yuxumu pozur. Eynilə mən yol qırağının enişli və sürüşkən yerlərini sevmirəm, amma onun daha palçıqlı, daha kələ-kötür olmasına baxmayaraq çox gedilmiş hissəsindən istifadə etməyə böyük məmnuniyyətlə üstünlük verirəm, çünki yolun bu hissəsi təhlükəsizdir və əminəm ki, ən pis halda burdan başqa yerə yıxılmayacağam. Eləcə də məndən yan keçib-keçməyəcəyindən asılı olmayaraq məlum bəlalara üstünlük verirəm, çünki bu halda məni qeyri-müəyyənlik üzüməyəcək; qoy tale bir zərbə ilə məni əzaba düşür etsin...

Dərd gələndə mən onu kişi kimi qarşılayıram, amma başqa vəziyyətlərdə az qala uşağa dönürəm. Yıxılacağımdan qorxmağım mənə daha çox ziyan yetirir, nəinki gerçəkdən yıxılıb əzilməyim. Buna o qədər diqqət yetirməyinə dəyməz. Xəsisin öz xasiyyətindən nə qədər əziyyət çəkdiyini kasıb, qısqancın çəkdiyi iztirabları isə dəyysü bilməz. Çox vaxt üzümlüyün itirilməsindən, onun üstündə məhkəmədə çəkişmədən daha az ziyan görürsən.

Ən aşağı pillə ən etibarlıdır və pilləkənin əsasını təşkil edir. Onun üstündə dayananda həyəcan keçir-

məyə bilərsən; bu pillə yerə möhkəm bərkidildiyindən pilləkənin bütün qalan hissəsinə dayaq olur...

O ki qaldı özündən müstəbehliyin yaxın qonşusu, yaxud da onun övladı olan şöhrətpərəstliyə bu hissi məndə qızıxdırmaq üçün gərək xoşbəxtliyin özü gəlib əlimdən tutsun. Çünki sürüşkən arzuya çatmaq naminə öz boynuna qayğı yükü götürmək və özünü sonsuz üzüntülərə məruz qoymaq başqalarından yüksəkdə durmaq istəyənlərin hər biri üçün qaçılmazdır – xeyr, bu, mənim üçün deyil...

Mən gözümlə gördüyümdən, əlim çatdığından tutur və lövbər saldıgım yerdən uzaqlaşmıram...

Digər tərəfdən əs adam tapılar ki, öz xeyrini itirmək riskinə getmədən nəyəyə yetə bilsin: düşünürəm ki, əgər bu, doğulduğun və böyüdüyün şəraitdə mövcudluğun qoruyub saxlamaqdan ötrü kifayət edirsə, onda etibarlı sayılmayan hesabla daha böyük qazanc naminə onu qurban vermək ağılsızlıqdır. Taleyin məkan salıb yaşayışını təmin etməkdən məhrum etdiyi adamın əlində olduğunu qurban verməklə riskə getməyini üzrlü saymaq olar, belə ki, tale onsuz da bu və ya başqa şəkildə xoşbəxtliyinin dalınca getməyə onu məcbur edəcək.

Mən, nəslin şərafini qoruya-qoruya özünü müflis vəziyyətə salan böyük qardaşdan daha çox, öz qanuni payını¹ havaya sovuran kiçik qardaşa haqq qazandırırım.

¹ Ailənin başçısı öləndən sonra onun əmlakının əsas hissəsi, xüsusilə zadəgan ailələrində, böyük qardaşın adına keçirdi. Yerdə qalan oğulların adına isə bu mirasdan çox az pay düşürdü.

Yaşadığım dövrün adamları ilə özümü müqayisə edəndə özümdə əhəmiyyətli və nadir keyfiyyətləri tapmağa hazır oluram. İntiqam almaq hissində hövsələ göstərməyin, təhqirə əl atanlara qarşı güzəştə getməyin, verdiyi sözə şərtsiz əməl etməyin, ikiüzlü olmamağın, dönməzliyin, dünyagörüşünü başqasının iradəsinə və ya dəyişən vəziyyətlərə uyğunlaşdırmamağın, əgər daha gözəl keyfiyyətlər bura əlavə edilmirsə, bütün bunların ən adi bir şey kimi qəbul olunduğu ötən əsrlərin adamları ilə müqayisədə isə özümü cırtıdan və adıdan də adi şəxs kimi görürəm. Mən yalnız uğur qazanmağıma görə öz məsləkimdən əl çəkməkdənsə, bütün işlərimin heçə getməsinə razı olaram, çünki son vaxtların dəbinə uyğun olaraq riyakarlıq və saxtakarlığın məziyyəti kimi qəbul olunmasına bütün varlığımla nifrət bəsləyirəm, insanın alçaqlığını və rəzilliyini bu qədər açıq-aydın şəkildə faş edə biləcək başqa qüsurlu cəhətlər tanımıram. Bu cəhətlər qul və qorxağın sifətləridir – gerçəkdə olduğu kimi görünməyə cürət etməyib özünü belə örtük altında gizlədir. Bu yolla bizim müasirlərimiz xainliyə vərdiş edirlər. Yalan vədlər verməyə məcbur olduqlarından, onlar dediklərinə əməl etmədikdə vicdan əzabı çəkmirlər. Böyük ürək sahibləri öz niyyətlərini gizlətməməlidirlər. Onlar ürəklərinin dərinliyincən görünməsini istəyirlər; ürəklərində yaxşı, insani hisslərdən başqa heç nə yoxdur.

Aristotel alicənablığı həm nifrətin, həm də məhəbbətin eyni dərəcədə açıq şəkildə ifadə olunmasında, istənilən mövzu barədə tam səmimiyyətlə

danışmaqda, hər bir şey haqqında səmimi qəlbədən mühakimə yürütməkdə, kənardan nə tərifə, nə məzəmmətə məhəl qoymadan həqiqəti hər şeydən yüksək tutmaqda görürdü. Apolloniy deyib ki, yalan qul adamın xasiyyətidir, azad adamlar isə çıpaq həqiqəti söyləməlidir.

Xeyirxahlığın birinci və əsas qaydaları: onu özünə naminə sevmək lazımdır. Kim ki, kənar səbəblər üzündən düz danışmağa məcbur olursa, yaxud onun üçün sərfəlidir deyə düzünü deyərsə və tam təhlükədən uzaq olduğu vaxt yalan danışmaqdan çəkinmirsə, onu sözün əsl mənasında düzgün adam hesab etmək olmaz. Öz təbiətimə görə yalanı qəbul etmir və onu fikrimə gətirəndə belə ikrah hissi yayıram; əgər bəzən yalan danışırımsa, hərdən belə hallar olur, vəziyyət buna məcbur edir, içimdə xəcalət alovu qızışırsın və bu, mənə vicdan əzabı verir.

Nə düşündüyünü sonacan dilinə gətirmək heç də həmişə səndən tələb olunmur – bu, əlbəttə, səfəhlik olardı, amma sənənin dediyin sözlər gərək fikirlərinə uyğun gəlsin, əks təqdirdə danışdıqların başdan-ayağa yalan olacaq. Daim yalan danışan və riyakarlıq edən adamların bundan nə xeyir götürdüyünü anlama bilmirəm; zənnimcə belə adamlar hətta düz söz də desələr, onlara heç kim inanmayacaq.

Mən yaltaq və ikiüzlü olmaqdan səhlətökən və qeyri-təvazökar olmağa üstünlük verirəm. Etiraf etməliyəm ki, başqalarının münasibətinə əhəmiyyət vermədən, bu mənə xasdır, səmimi və düzgün mövqə tutanda ola bilər ki, az miqdarda təkəbbür,

həmçinin inadkarlıq özünü göstərmiş olsun və bu halda zənnimcə, mənim sərbəst davranışım həttə yersiz də görünə bilər. Hörmət saxlamaq məcburiyyəti buxov kimi məni sıxır. O da istisna deyil ki, bu hallarda mən öz təbiətimə uyğun olaraq sadələşməlik nümayiş etdirirəm. Rütbəli adamlarla ünsiyyət zamanı danışığımda və hərəkətlərimdə evdəkilərlə olduğu kimi sərbəstliyə yol verəndə, bunun kənarından nə dərəcədə qeyri-təvazökar və nəzakətsiz göründüyünü çox yaxşı başa düşürəm. Bu cür yarandığımдан, qarşıma qoyulan sualdan yayınmaq və cavab verməkdən məharətlə boyun qaçırmaq, yaxud həqiqəti təhrif etmək üçün lazımı qədər çəvik ağıla, eləcə də bu həqiqətin hansı şəkildə təhrif olunduğunu yadımda saxlamaqdan ötrü güclü hafizəyə, ya da öz fikrimdə təkid etmək üçün inadkarlığa malik deyiləm. Qısaca desək, mən zəif olduğumdan cəsərtəliyəm.

Yaddaş məsələsində özümdə müşahidə etdiklərimi, bir çox başqa cəhətlərimdə də görürəm: tabe olmağı, öhdəlik götürməyi, öz üzərində zorakılığı qəbul etmirəm. Məndə nəşə yüngül və təbii alınrsa, onu, təkid və hökmü özümü məcbur etməyə çalışsam da, ikinci dəfə yerinə yetirə bilmərəm. Eyni sözü bədənəm haqqında da deyə bilərəm; əgər bədənimin üzvləri özlərini idarə etməyə az da olsa sərbəstlik və lazımı imkanlara malikdirlərsə, qabaqcadan müəyyən vaxtda və müəyyən şəraitdə mənə xidmət etmələrini yaqınlaşdırəndə, bəzən onlar mənə tabe olmaqdan imtina edirlər. Əvvəlcədən verilən sərt və

hökmü əmrlər onlarda ikrah doğurur: onlar qorxudan qısıılır, ya da narazılıqdan donub qalırlar.

Bilmirəm, bu necə belə alınır – belə alındığı isə şübhəsidir – amma böyük bir alim olmağı qarşısına məqsəd qoyan, bunun naminə elmi əsərləri köçürməklə və daim kitablarla ünsiyyətdə olmağı tələb edən başqa bu kimi işlərlə məşğul olan adamlarda o qədər təkəbbür və o qədər əqli gücsüzlük üzə çıxır ki, digər adamlarda görmək mümkün deyil. Yəqin bu, onunla bağlıdır ki, başqalarından fərqli olaraq belə adamlardan daha çox şey gözləyirlər və onların adı çatışmazlıqlarını bağışlamırlar. Ya da ola bilər ki, özlərini elmi hiss etmələri onlara cəsərt verir, özlərini nümayiş etdirmək, mühüm adam kimi təqdim etməyə imkan yaradır. Bununla da onlar özləri özlərini faş edir və bundan ziyan görürlər. Eləcə də, usta özünün bacarıqsızlığını adi materialla işlədiyi zaman deyil, əlinə düşən bahalı materialı fərsiz, kobud işi ilə xarab edəndə göstərir. Qızıl heykəldə gördüyümüz qüsurlar daha çox qıvcıqlandırır, nəinki gipsdən yapılmış heykəldə.

Öz sadəliyi üzündən sonuncu yerdə dayanan zümrə mənə daha ləyaqətli görünür; bundan başqa, bu zümrənin həyatı mənə daha nizama salınmış təsiri bağışlayır: fikrimcə kəndlilərin əxlaqı və dili, bir qayda olaraq, əsl fəlsəfi təlimlərə daha uyğun gəlir, nəinki bizim kabinet filosoflarımızın. Plus sapit vulqus, quia tantum, quantum opus est, sapit.¹

¹ "Xalq müdrikdir, çünki o, lazım olduğu qədər müdrikdir" (Laktansi, "İlahi qərarlar").

QƏZƏB HAQQINDA

Plutarx nədən yazmadığından asılı olmayaraq, xüsusilə insan əməlləri haqqında mühakimə yürüdəndə, həmişə heyran edir. Məsələn, onun uşaqların tərbiyəsini valideynlərin öhdəsinə buraxmağın yanlış olması ilə əlaqədar Likurqla Numanı müqayisə edərkən söylədiyi gözəl fikirlərini götürək. Aristotel qeyd edir ki, əksər dövlətlərdə ailənin başçısına, Sikloplarda olduğu kimi, arvadlarını və uşaqlarını istədiyi qaydada tərbiyə etmək hüququ verilir, yalnız Sparta və Kritdə uşaqların tərbiyəsi qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydalar üzrə aparılır. Dövlət üçün uşaqların tərbiyəsindən nə qədər əhəmiyyətli olduğu kimə məlum deyil? Buna baxmayaraq uşaqları düşünmədən, valideynlərinin ağrı və yaramaz olduqlarına məhəl qoymadan yenə də onların ixtiyarına buraxılırlar.

Neçə dəfə olub ki, küçə ilə gedərkən mən, hirsindən başını itirmiş ata və ya anaların az qala ölüncəyə

qədər kötəklədikləri, əzişdirib döydükləri uşaqlara havadar çıxaraq qalmaqal salmışam!..

Amma Hippokratın dediyinə görə, ən təhlükəli mərzələr üzü tanınmaz hala salan xəstəliklərdir. Görün onlar təzəcə bələkdən çıxan körpənin üstünə necə qəzəblə qışqırırlar. Nəticədə uşaqlar zərbələrdən şikəst, ya da həmişəlik kar olurlar; bizim qanunvericilikdə isə buna zərrəcə əhəmiyyət verilmir, sanki bu əl-qolu sındırılanlar bizim cəmiyyətin üzvləri deyil...

Həç bir hiss qəzəb qədər ağı başdan ala bilməz. Həç kim şübhə edə bilməz ki, ittiham olunana hirsindən hökm oxuyan hakimin özü ölüm hökmünə layiqdir. Belə olanda niyə görə hiddətindən coşan ata və məktəb müəllimlərinə uşaqları döymək və cəzalandırmağa icazə verilir? Axı bu təlim yox, qisasdır. Cəza uşaqları müalicə etməlidir. Biz xəstənin yanına qəzəbini onun üstünə tökəcə həkim çığırta bilmərik...

FAYDALI VƏ VİCDANLI OLAN HAQQINDA

Dünyanın böyüklərinə nə kəskin nifrət, nə də silə bilməz və nə mənim mənliyim onlar tərəfindən təhqirə məruz qalır, nə də onlara qarşı xüsusi ehtiramım var. Bizim dövlət rəhbərlərinə gələndə isə, mən onlara yalnız təbəə və vətəndaş kimi hörmət edir, onlara qarşı münasibətimdə hər cür təmənnadan uzağam. Elə buna görə də özümə qarşı böyük minnətdarlıq duyuram. Hətta ümumi və hamı tərəfindən doğru sayılacaq bir işdə belə mən mötədilliyə üstünlük verir və bu iş heç cür məni xüsusi cəfəşanlığa sövq etdirə bilməz. Bütün varlığını məndən alan və əlahiddə fədakarlıq tələb edən işlərə həvəs göstərmirəm, eləcə də özümü qurban verməyə meylli deyiləm: ədalətli olmaq bizdən heç də qəzəb və nifrət tələb etmir; bu hisslər əqlin hökmünə tabe olaraq öz borcunu yerinə yetirə bilməyənlərə xasdır; əgər hər hansı məram qanunudirsə və eləcə də insa-

fa söykədirsə, deməli, mahiyyətinə görə ədalətli və mötədildir, əks təqdirdə onlar üsyankar və qeyri-qanuni olur. Buna əsaslanaraq mən başımı həmişə və hər yerdə uca tutur, üzüağ, ürəyiaçıq gəzirəm...

PEŞMANÇILIQ HAQQINDA

Öz şəxsi həyatımda ictimai ad-san qazanmaq iddiasında olmağım məntiqli sayıla bilərmi? Forma və ustalığın bu qədər hörmətə mindiyi və qüdrətli olduğu bir dünyaya təbiətin, özü də kifayət qədər zəif təbiətin hələ kal və dedikcə adı məhsullarını təqdim etmək məntiqə sığırımı? Məgər bilgilərə və ustalığa malik olmadan kitab yazmaq, daşsız qala divarı tikmək və ya buna bənzər məşğuliyyət sayılmamalıdırımı? Musiqçinin təxəyyülünü sənətin qanunları yönəldir, mənim təxəyyülüm isə təsadüfdən asılıdır. Lakin maraq göstərdiyim elmə gələndə, üstünlüyümü onda görürəm ki, öz predmetini bilən və dərk edən heç bir insan, onu mənim kimi xırdalığına qədər nəzərdən keçirməyib. Bu mənada mən dünyada yaşayanların arasında ən elmlı insanam. İkincisi, heç kim heç vaxt öz mövzusunə bu qədər dərinlikdən nüfuz etməyib, heç kim onun ayrı-ayrı hissələrini və onların arasındakı

əlaqəni bu dərəcədə diqqətlə və bütün təfəsilatı ilə tədqiq etməyib. Heç kim işləyərkən qarşısına qoyduğu məqsədə bu qədər dolğun, bütün tamlığı ilə nail ola bilməyib. Bunun öhdəsindən gəlmək üçün mənə yalnız düzgünlük lazımdır, düzgünlük isə göz qabağındadır, özü də tam səmimi və mümkün qədər saf. Mən həqiqəti sona qədər yox, cəsarət etdiyim qədər deyirəm, yaşa dolduqca isə daha cəsarətli oluram, çünki qocalar daha çox naqqallıq etməyə və təvazökarlıq göstərmədən özləri barədə danışmağa vərdişli olurlar. Burada tez-tez müşahidə elədiyim hadisə baş verə bilməz, belə ki, çox vaxt müəllif və onun işi bir-birinə uyğun gəlmir: necə olub ki, bu qədər məntiqi danışığa malik olan adam bu cür cəfəng bir əsər yazıb? Yaxud necə olub ki, nitqində aciz olan bir insanın qələmindən belə elmlı əsərlər çıxıb?

Əgər kimsə danışıqı adi, əsərləri əksinə diqqətəlayiqdirsə, bu o deməkdir ki, onun istedadı əsərlərini iqtibas etdiyi mənbədən gəlir. Məlumatlı adam hər işdə məlumatlı olmur, amma qabiliyyəti olan adam hər işdə, hətta məlumatı olmadığı sahədə belə qabiliyyətli olur.

Burada mən və mənim kitabım həmişə bir bərabərdə gedirik. Digər hallarda işi işçidən asılı olmayaraq tərifləmək, ya da pisləmək olar; burada isə bu istisnadır – birinə aid olan digərinə də eyni tərzdə aid olur. İşçini tanımadan işi tənqid etməyə cəhd edən adam, məndən çox özünə zərər edəcək; kim iş haqda danışmazdan əvvəl işçini tanıyacaqsa, o məni

tam mənada qane edəcək. Amma əgər mən, heç olmasa düşünən insanlara biliklərimdən ağıllı şəkildə – əgər məndə bunlar varsa – istifadə etmək imkanı verdiyimə görə, ictimaiyyət tərəfindən haqlı olaraq təqdir ediləcəyəmsə, özümü çox xoşbəxt sanacağam və deməli, onlara yaddaşlarda qalmalı insan olduğumu sübut etmiş olacağam.

Xahiş edirəm, az hallarda nədənsə peşmançılıq çəkdiyim və ümumiyyətlə vicdanımın – mələk, yaxud deyək ki, at vicdanından söhbət getmir – sadəcə olaraq bir insan kimi vicdanımın təmiz olduğunu tez-tez xatırladığımı üçün məni bağışlayasınız. Mən indi deyəcəyim sözləri boş nəzakət düsturu kimi deyil, özümün miskinliyimi duymağımdan irəli gələn bir şey kimi həmişə təkrar edirəm; mən nə deyirəmsə, hiyləsiz və səmimi qəlbədən geniş yayılan və qanuni sayılan inanclara istinad edərək axtarışda olan və məlumətli bir şəxs kimi deyirəm. Mən qətiyyətlə öyüd-nəsihət vermirəm, mən nəql edirəm...

Yaxşı əməlin müqabilində əhatəndə olan adamların səni tərifləməsini mükafat kimi qəbul edib ona arxalanmaq, yırğalanan və aşacağı istisna olunmayan qayıqda qərar tutmaq kimi bir şeydir. Yaşadığımız pozğun, nadanlıq çirkəbinə batmış bir dövrdə xalq arasında şan-şöhrət qazanmaq demək olar ki, təhqiramizdir: həqiqətən də tərifə layiq olanın qiymətləndirilməsini axı kimə etibar etmək olar? Allah bütün bu olayların içində, şöhrət tapmaq naminə hər kəsin qələmə sarılıb yazdığı bir dövrdə nəcib in-

san sifətimi itirməkdən məni qorusun! Quae fuerant vitia, mores sun!'

Dostlarımdan bəziləri ya öz istəkləri ilə, ya da etdiyim təkidlərdən sonra tamamilə açıq şəkildə məni danlamağa və məzəmmət etməyə başladılar; bu zaman onlar öz dostluq vəzifələrini yerinə yetirirdilər – sadələvh adamlara həmişə elə gəlir ki, dostluğun bizim üzərimizə qoyduğu digər vəzifələrdən daha ürəyəyatımlısı məhz budur. Mən həmişə belə tənələri böyük səbir və minnətdarlıqla qarşılamışam. Amma düzünü deyim ki, onların məni belə tənbeh etmələrində, yaxud tərifləmələrində dəfələrlə əndazədən çıxdıqlarını müşahidə etmişəm və buna görə də yaqin səhvə yol vermərəm, əgər desəm ki, onlar kimi ağıllı olmaqdan, onlardan fərqli olaraq səhvə yol vermək daha yaxşıdır. Gözümüz önündə yalnız öz şəxsi həyatlarını yaşayan bizim qardaşlarımızın qarşısında xüsusilə gərək bir nümunə olsun və onlar əməllərini bu nümunə ilə ölçəndən sonra ya özlərinə əhsən desinlər, ya da özlərini cəzalandırınsınlar. Özümü mühakimə etmək üçün mənim öz qanunlarım və öz məhkəmə palatam var; mən daha çox bura müraciət edirəm, nəinki başqa yerlərə. Başqaları tərəfindən qoyulan qaydalarımıza uyğun olaraq özümü təmkinli aparır, öz qaydalarımıza uyğun olaraq özümü ixtiyar verirəm. Əclaf və insafsız olduğumuz da, namuslu və mömin olduğumuz da

¹ "Dünən qüsur sayılana bu gün əxlaq kimi baxırlar" (Seneka, Məktublar).

yalnız özümüzə məlumdur; başqaları sizi qətiyyənlə görmür; onlar sizin haqqınızda yalnız öz daxili fərziyyələrindən çıxış edərək təsəvvür yaradırlar; onlar sizin təbiətinizdən daha çox başqa adamların yanında özünüzü necə apardığınızı görürlər; ona görə də onların sizin haqqınızda çıxardığı hökmlə yox, özünüzün özünüz haqqında çıxardığınız hökmlə hesablaşın...

Hər bir kəs oyunbazlıq edə, səhnədə vicdanlı insanı təsvir edə bilər; amma qapalı-gizli olduğundan hər şeyə yol verə biləcəyin bir yerdə, qəlbinin dərinliyində namuslu olmaq sözün əsil mənasında imkanın yüksək həddidir. Bu yüksəkliyin ən yaxın pilləsi – öz evimizdə də, heç kimə izah vermədiyimiz, hansısa davranış qaydaları güdmək lazım gəlməyən gündəlik işlər və əməllərimizdə də eynilə belə olmağımızdır...

Mənim fikrimcə öz sahəsində İskəndərin qazandığı şücaətlər, adı və nəzərəçarpmaz həyat tərzi sürən Sokratın qazandığı şücaətlərdən qat-qat aşağıdır. Mən asanlıqla Sokratı İskəndərin yerində təsəvvür edə bilərəm, İskəndəri isə Sokratın yerində heç cür təsəvvür etmək olmur. Əgər kim isə İskəndərdən nəyi bacardığını soruşsaydı, onda cavabı belə olardı: dünyanı hakimiyyətim altına almağı; əgər kimsə eyni sualla Sokrata müraciət etsəydi, o mütləq cavab verəcəkdiki, insan kimi, yəni təbiətin yazdığı kimi yaşamağı bacarır, bunun üçün isə daha geniş, dərin və faydalı biliklər tələb olunur. İnsanın dəyəri

yüksəklərə ucalmağında yox, hər şeydə və hər zaman daxili əxlaqına sadıq qalmağındadır.

İnsanın böyüklüyü mühüm işlərdə deyil, gündəlik həyatda özünü büruzə verir...

ÜNSİYYƏTİN ÜÇ NÖVÜ HAQQINDA

... Daim dostluq etmək və ünsiyyətdə olmaq istədiyim kəslər, necə deyərlər, əxlaqlı və ağıllı adamlardır; onların surətləri o qədər qəlbimə yatır ki, yerdə qalan başqa adamları heç xəyalıma belə gətirmirəm. Bu bizim çoxsaylı xasiyyətlərimizin sırasında nadir hallarda rast gəlinəndir və bu xasiyyət öz mahiyyəti etibarilə ilk növbədə və hər şeydən artıq təbiətlə bağlıdır. Belə adamlar üçün ünsiyyət – bir-birilə yaxın olmaq, bir-birinə baş çəkmək və bir-birilə öz fikirlərini bölüşdürmək deməkdir; bu, heç bir mənfəət güdməyən qəlblərin təmasıdır. Bizim söhbətlərdə toxunulan hər mövzu mənim üçün eyni dərəcədə yaxşıdır; mənim üçün onların dərinliyi və mühümlüyü heç bir əhəmiyyət kəsb etmir; yaddan çıxarmayacağ ki, onlarda həmişə zərif və könlöxşayan nəşə olur; bunların hamısına yetkin və

əsaslı mühakimələrin möhürü vurulub, burada hər şey şəfqət, səmimiyyət, həyatilik və mehribanlıqdan yığılıb. Bizim ruhumuzun gücü və gözəlliyi təkcə yeni qanunlardan və yaxud dövlət işlərindən söhbət gədən zaman üzə çıxmır; bizim ruhumuzun bu keyfiyyətləri şəxsi mövzuda aparılan sərbəst söhbətlərdə də özünü büruzə verir.

Mənim zövqümə uyğun gələn adamları hətta onların susmağından və təbəssümündən belə tanıya bilirəm; hətta onları mən ziyafət stolu arxasında daha tez seçə bilirəm, nəinki hansısa iclas zalında. Hippomax¹ deyirdi ki, yaxşı pəhləvanlara küçədə rast gələn zaman onları bir qayda olaraq yerində tanıyır. Əgər bizim öz aramızda dostcasına apardığımız söhbətə elmilik də qoşulmaq niyyətində olursay – əlbəttə ki, bu zaman həmişə olduğu kimi təkabbur və cansızıcı tərdə bizə öyüd-nəsihət vermək üçün deyil, nəyisə öyrənmək və dərk etmək şərtilə – biz onu qəbul edirik. Bizə yaxşı vaxt keçirmək lazımdır, bundan artıq heç bir məqsəd güdmürük; elmin öyüd-nəsihətinə qulaq asmaq məqamı yetişəndə isə biz məmnuniyyətlə onun taxtı qarşısında təzim edə-cəyik. İndi isə qoy elmin özü, əgər bunu istəyirsə, bizim səviyyəmizə ensin, çünki elmiliyin nə qədər faydalı və lazımlı olmağından asılı olmayaraq mən əvvəlcədən əminəm ki, biz bu halda onsuz da keçinə bilərik, öz işlərimizi onun xidmətlərindən istifadə

¹ Hippomax (Plutarxa əsasən) – gimnazianın rəhbəri

etmədən yerinə yetirməyə gücümüz çatır. Nəcib və dünyagörmüş insanlar heç nədən asılı və heç nəyə bağlı olmadan öz-özlüyündə gözəldirlər. Elm isə belə insanların yaratdıqlarının protokolu və siyahısından başqa bir şey deyil.

YÜKSƏK MƏNSƏBİN YARATDIĞI SIXINTI HAQQINDA

Cəsarət mənə hansısa istəklərimə yetməkdən ötrü yox, səbrimi basmaqdan ötrü lazım olur. Əlbəttə, mənim daxilimdə istəklərin sayı heç də başqalarından az deyil və onlara mən heç də başqalarından az sərbəstlik və ixtiyar vermirəm. Lakin hakimiyyətə, taxt-taca yetməyi və belə yüksək mənşəbə çatarkən şan-şöhrət qazanmağı heç bir zaman ağıma belə gətirməmişəm. Bütün bunlara mən tamah sala bilmərəm, çünki özümü çox istəyirəm. Əgər inkişafa cəhd edirəmsə, bu o demək deyil ki, yüksəkliyə can atıram; əksinə, yüksəlməyə mane olan nə varsa, ona uyğunlaşıram. Çalışıram ki, imkanım daxilində olan sahədə inkişaf edim və bu zaman daha qətiyyətli, daha fərsətli, daha cazibədar və hətta var-dövlət sahibi olum. Amma hamını özümə ram etmək, qüdrətli hakim olmağı təsəvvürümə gətirəndə daxilimdə sixıntı yaranır...

Təbii hal həm ədalətli, həm də rahat olduğu üçün təbiidir...

Mənim fikrimcə dünyada ən çətin və məşəqqətli iş ləyaqətlə şahlıq etməkdir. Krallar tərəfindən buraxılan səhvlərə qəbul olduğundan daha güzəştə yanaşıram, çünki belə məqamlarda hökmdarın üzərinə düşən yükün ağırlığı haqda düşünəndə dəhşətə gəlirəm. Bu qədər sonsuz qüdrətin müqabilində ölçü gözləmək çətinidir. Unutmayaq ki, hökmdarlardan təbiətən az xeyirxah olanlarının xeyirxahlığı üçün ən böyük sınaq onların tutduqları yerdir; burada ələ bir yaxşılıq edə bilməzsən ki, onu o saat nəzərə alıb götür-qoy etməsənlər; burada sənin ən kiçik yaxşı əməlin belə birdən-birə bu qədər adama aid olur, sən öz zahiri rəftarınla hər şeydən əvvəl xalqa təsir göstərirsən; xalqı isə asanlıqla aldıdığı və asanlıqla qane edildiyi üçün lazımcına ədalətli hakim saymaq olmaz.

Dünyada az şey var ki, onlar haqqında biz danışanda riyakarlığa yol verməyək, az şey olur ki, bu və ya başqa şəkildə bizdə hərislik hissi doğurmasın. Daha yüksək və daha aşağı mövqedə, rəhbərlik və tabeçilikdə olanlar təbii rəqabətə və mübahisəyə girməyə məcburdular, onlar mütləq və birmənalı şəkildə bir-birilərinə qarşı ziddiyyətdə olurlar. Rəqibinin haqlı olub-olmadığı barədə fikir yürüdəndə nə onlardan birinə, nə də digərinə inanmıram; qoy bu barədə idrak özü söz desin, çünki biz ona etibar etdiyimiz zaman o, qəti və qərəzsiz olur.

Təsadüflərə və çətinliklərə məruz qalmayan kim-sə, hünər göstərdiyi üçün mükafat olaraq şərəf və rıqqətə də iddia edə bilməz. Hamının sənin qarşında əyildiyi iqtidar sahibi olmağın əslində, bədbəxt tələdən başqa bir şey deyil. Belə yüksək qismət digər adamların sizinlə ünsiyyətə girməsinə mane olur, onları sizdən uzaqlaşdırır. Ona görə də siz hamıdan kənarda qalırınsız. Asanlıqla, heç bir cəhd göstərmədən hər şeyi özünə tabe etdirmək imkanı zövqlə yaşamağa tamamilə ziddir: bu isə o deməkdir ki, sən yol getməsən – sürürsən, yaşamırsan – mürgüləyirsən. Hər şeyə iqtidarı olan bir adamı təsvürünüzə gətirin; bu onu kiçildir; o dilənən tək sizə yalvaracaq ki, ona mane olasınız, müqavimət göstərsəniz; o bütün varlığı və bütün var-dövləti ilə yoxsuldur.

SÖHBƏT ETMƏK SƏNƏTİ HAQQINDA

Bizim əqlimizi məşq etdirmək üçün ən yaxşı vasitə, mənəcə, söhbətdir. Həyat fəaliyyətinin bütün növləri içərisində mənim üçün ən ürəyə yatanı odur. Elə buna görə də, əgər məni seçim qarşısında qoysaydılar, gözümü itirməyə razı olardım, lakin eşitmək, yaxud danışmaq qabiliyyətimdən məhrum olmağı qəti istəməzdim. Afinalılar, onların ardınca romalılar öz akademiyaalarında nitq sənətinə olduqca böyük əhəmiyyət verirdilər. Müasir dövrdə italyalılar bu sənətdə bəzi vərdisləri qoruyub saxlaya bilmişlər və əgər onların nitq mədəniyyətini bizim nitq mədəniyyəti ilə müqayisə etsək, bundan nə qədər fayda götürdüklerini görə bilərik. Nəyisə kitablardan oxuyub öyrənəndə inkişaf ləng gedir, əzmkarlıq alınmur; canlı söz isə həm öyrədir, həm də məşq etdirir. Əgər mən geniş ürəkli insanla, cəsaratli rəqiblə söhbət aparırsansa, o mənə hər tərəfdən

hücum edir, həm sağdan, həm soldan məni sancır, onun təxəyyülü mənim təxəyyülümü oyaqıb qızıdır. Yarış ruhu, qələbəyə meyl, döyüşmək həvəsi məni irəli aparır və məni özümdən yüksəklərə qaldırır.

Bizim əqlimizin güclü və aydın aqli olanlarla ünsiyyətdə bərkidiyini nəzərə alsaq, onun hər gün səviyyəsi aşağı olan əqllərlə təmasda olmağından nə qədər itirdiyini, bayağılaşdığını təsəvvürə gətirmək çətin deyil. Bu ən qorxulu xəstəlikdir. Bunun nəyin bahasına başa gəldiyini öz təcrübəmdən bilirəm. Mən mübahisə və mübadilə aparmağı sevirəm, lakin məhdud dairədə və müəyyən adamlarla. Çünki nüfuzlu adamların qarşısında öz biliklərini nümayiş etdirməyi, əqli bacarığı və bəlağəti ilə lovğalanmağı hörmətə layiq olan insan üçün şərəfli iş hesab etmirəm.

Səfəhlik ziyanlı cəhət olsa da, ona qarşı dözümsüzlük göstərmək, ondan qızcıqlanmaq – bəzən mən belə edirəm – heç də səfəhlikdən az zərərli, az zəhlətökən cəhət deyil və mən özümdə bu çatışmazlığı tez-tez etiraf etməli oluram.

Söhbətə, eləcə də mübahisəyə asanlıqla və böyük həvəslə girişirəm. Onu da nəzərdən qaçırmıram ki, çoxlarının rəyinə əsaslınsaq, məndə nəyinsə kənardan sirayət edib kök sala biləcəyinə əsas verən xüsusiyyət yoxdur. Heç bir mühakimə, heç bir rəy, nə qədər yad olsa da, məni nə sarsıda, nə də təhqir edə bilər. Elə bir yüngülməcaz və elə bir qəribə hal

olmur ki, onun insan şüurunun məhsulu olduğunu gümanıma gətirməyim. Biz yürütdüyümüz mühakimələrin hökm vermək hüququna malik olmadığını bildiyimizdən, digər ən fərqli rəylərə dözümlə yanaşmalıyıq. Əgər biz başqalarının fikirlərilə razılaşmasaq da, onları sakit dinləməyi bacarmalıyıq. Əgər tərəzinin bir gözü boşdursa, onu ətalətdən çıxarmaq üçün o biri gözünə heç olmasa qoca qarının yarıyuxulu xəyallarını qoymalıyıq...

Mənim görüşlərimə zidd olan fikirlər məni nə təhqir edir, nə də əzaba salırlar, əksinə onlar məni səfərbər edir və aqli keyfiyyətlərimə təkan verirlər. Biz öyüd-nəsihəti sevmirik; bununla belə, onlara qulaq asmaq və qəbul etmək lazımdır. Xüsusilə də, bu öyüd-nəsihət tədris şəklində deyil, söhbət əsnasında bizə çatdırılanda. Kiçik bir etirazla üzlaşən kimi biz onun əsaslı, ya əsassız olduğu barədə deyil, onu haqq-nahaq inkar etmək barədə düşünrük. Biz onu qarşılamaq üçün qollarımızı açmaq əvəzinə, yumruqlarımızı düyünləyirik.

Mən dostlarımdan ən kəskin cavablar eşitməyə hazırım. Məsələn, "sən səfəhsən", "mənasız danışsan" kimi ifadələri sakit qəbul edirəm. Mən mərifətli insanların cəsəretlə bir-birilə danışmağının, onların dedikləri sözlərin fikirlərində tutduqları ilə tam uyğun gəlməsinin tərəfdarıyam. Bizim qulaqlarımıza daha səbirli və dözümlü olmalıdırlar, onlar yalnız nəzakətli sözlər və xoş ifadələr eşidib rahatlığa öyrənməməlidirlər. Mən yaxın münasibətləri güclü və

mətin duyğular üzərində qurulan dostları sevirəm. Mən, qan çıxaraacaq dərəcədə dişləyən, cırmaqlayan məhəbbət kimi, kəskin və çılpaq sözlərdən ehtiyat etməyən dostluğa qiymətləndirirəm.

Əgər o, öcəşkən deyilsə, əgər kiçik bir təlatümdən ehtiyat edəcək qədər incə və nəzakətlidirsə, deməli, onun odu-alovu və cəmərdliyi çatmır.

Etiraz edən şəxs mənə qəzəb yox, diqqət yaradır. Mən əks fikir söyləyən və bununla da məni öyrədən adama daha çox meyl göstərirəm. Həm onun, həm də mənim bir qayğımız var – həqiqəti üzə çıxarmaq. Hiddətdən fikirləri qarışan, qıcıqlandığından düşünmək qabiliyyətini itirən insandan hansı düzgün cavabı gözləmək olar?.. Həqiqəti mənə təqdim edən kimliyindən asılı olmayaraq, onu sevinclə alqışlayıram, ona həvəslə təslim oluram, hətta uzaqdan onun yaxınlaşmasını görərkə aşağı salınmış silahımı ona uzadıram.

Bizə valeh olan, hər şeydə bizə güzəştə gedən adamlarla ünsiyyətdə olmaqdan zövq almaq dedicə şit, hətta bizim üçün son dərəcə ziyanlı məşğuliyyətdir... Mən, rəqibimi zəif olduğuna görə məğlub etməyimdən deyil, mübahisənin ən qızgın çağında əks tərəfin gətirdiyi dəlillərin qarşısında təzim etməklə özümə qalib gəlməkdən daha böyük fəxr duyuram,

Axmaq adamla düzgün və vicdanlı mübahisə etmək mümkün deyil.

Əsəb kimi azgın məsləhətçinin yardımından istifadə etmək təkəcə bizim aqlımız üçün yox, həm də

vicdanımız üçün fəlakətlidir. Mübahisə zamanı söyüş digər söz cinayətləri kimi qadağan olunmalı və cəzalandırılmalıdır. Əsəb və qeyzdən doğan söyüş dəhşətdir, qalaq-qalaq ziyanlar gətirməkdən savayı heç nəyə yaramır!

Əvvəl əks tərəfin gətirdiyi dəlillər, sonra isə insanların özləri bizdə düşmənçilik hissi doğurur. Biz mübahisə zamanı yalnız etiraz etməyi öyrənirik və belə olanda, tərəflərin hər biri etiraz edir və etiraz eşidir, bu da həqiqətin itməsinə, məhv olmasına gətirib çıxardır...

Mən elmi elmli insanlar qədər sevir və ona hörmət bəsləyirəm. Elmdən düzgün istifadə bəşər övladının ən nəcib və ən güclü kəşfi hesab olunmalıdır. Amma elmdən özünə vurğunluq mənbəyi, özünün mühüm kəs olduğuna əminlik vasitəsi kimi istifadə edən insanlara gəldikdə isə – təəssüf ki, belələrinin sayı sonsuzdur və onların bilikləri yalnız yaxşı yaddaşın hesabınadır (sub aliena umbra latentes¹), eləcə də onlar hər şeyi yalnız kitablardan əxz edir – bax belələrinin simasında, üzərimə cəsarət götürüb deyə bilərəm ki, alimliyə nadanlığın özündən də artıq nifrət bəsləyirəm. Bizim ölkədə və bizim dövrdə alimlik cib üçün faydalı ola bilər. Ruhu isə çox az halda qidalandırır. Zəif ruhlar üçün elm ağır və çətin həzm olunan qida olduğundan, ağırlıq və boğuntu gətirir. Uca ruhları isə daha da təmizləyir, onları şəffaf və zərif edir. Alimlik özlüyündə laqeydlik

¹ "Özge kölgəsində gizlənən" (Seneka, Məktublər)

deməkdir. Xeyrxah adam üçün bu olduqca faydalı əlavə, başqaları üçün isə, əksinə, zərərli və təhlükəli ola bilər. Daha doğrusu, elm ondan düzgün istifadə edə bilən insan üçün qiymətli şeydir. Amma bunu əldə etmək olduqca baha başa gəlir: bir əldə elm səltənət, digər əldə isə oyuncuqdır...

Ov zamanı ovlamaq istədiyimiz şikar elə bizim hərəkətlərimizin cəldliyi və məqsədyönlüydür. Əgər biz pis və bacarıqsız ov ediriksə, bu bağlılaşdırılmazdır. Şikarı vurub vurmamağımızın isə bura dəxli yoxdur. Belə ki, biz həqiqət axtarmaq üçün dünyaya gəlmişik. Ona yetmək isə yalnız yüksəkdə duranların və güclü olanların qismətidir. Həqiqət Demokritin dediyi kimi, dərin ümmanlarda gizlənməyib. Onun bizim başımız üzərindəki yüksəklikdə bərqərar olduğunu və İlahi fikrin ona hakim kəsildiyini söyləmək daha düzgün olar. Yaşadığımız dünya bizim idrak dərsi aldığımız məktəbdir. Əsas mükafatı götürmək yox, daha çox yarış zamanı bacarıq göstərməkdir. Həqiqətdən xəbəri olan boşboğazlıq edən kimi səfeh bir adama çevrilə bilər. Çünki məsələ nə deyildiyində yox, necə deyildiyindədir. Mən formaya məzmunundan az diqqət yetirmirəm; mən, Alkviadin dediyi kimi, məhkəmə zamanı vəkilə işin özündən az əhəmiyyət vermirəm.

Müxtəlif yazıçıların çox bilib-bilmədiyini barədə düşünmədən onların əsərlərini oxumaqdan zövq

alırım. Məni onların toxunduğu mövzu yox, onu necə yozduqları maraqlandırır. Beləcə də mən, bu və ya başqa şöhrət tapmış aqil insanla məni öyrətməyi üçün deyil, onun özünü tanımaq üçün ünsiyyətə girirəm...

DÜNYANIN FANİLİYİ HAQQINDA

Ətrafa nəzər yetirən zaman gördüyüm hər hansı tək-tük rast gəlinən yaramazlıqlar deyil, qarşımda gördüyüm hər yerə yayılan, hamı tərəfindən bəyənən, öz rəhmsizliyi və xüsusilə də şərəfsizliyi ilə – mənim üçün bunlar naqisliklərin ən pisidir – seçilən son dərəcə qorxunc adətlərdir. Onlar barədə təşviş keçirmədən düşünmək mümkün deyil. Bununla belə, mən nifrət etdiyim qədər də, onları seyr etməkdən həzz alırım. Hər cür səddi aşıb-daşan bu vəhşiliklər əxlaqsızlıq, azğınlıq möhürü ilə damğalandığı kimi, bir o qədər də daxili qüvvə, sarsılmazlıq keyfiyyətlərinə malikdir. Ehtiyac insanları üzür və onları bir yerə yığıb istədiyi səmtə qovur. Təsadüfən bir yerə toplanan bu insan dəstələri sonradan qanunlar ətrafında birləşir; belə insan dəstələrindən bəzilərinin necə vəhşiliklər törətdiyi də məlumdur və heç bir insan təxəyyülü buna ox-

şar vəhşilikləri göz önünə gətirəcək qüdrətə malik deyil. Buna baxmayaraq onlardan bir çoxları özünə sağlam və davamlı yaşayış tərzini təmin edə bilmişdi. Odur ki, belə topluqlarla bəhsə girə biləcək qüvvə yalnız Platon və Aristotelin dühalarının yaratdığı dövlətlər ola bilərdi.

Əlbəttə ki, dövlət rəhbəri ilə əlaqədar uydurulan bütün təsvirlər təcrübədə heç nəyə yaramayan, gülcünə sərəmslikdən başqa bir şey deyil. Ən yaxşı icma quruluşu forması və bizi birləşdirə biləcək başlanğıclar haqqında qızğın və sonsuz mübahisələr, bizim fikirlərimizi məşq etdirməyə yarayan vasitədən başqa bir şey deyil; müxtəlif ehtimallarda istifadə olunan mövzular nəyə xidmət edirsə, bu mövzular da ona xidmət edir; qızğın deyişmə zamanı özünə mahiyyət və məzmun qazanan bu mübahisələr deyişmədən kənar da həyatilikdən məhrum olur...

Təkcə nəzəriyyədə deyil, həm də gerçəkdə hər bir xalq üçün ən yaxşı dövlət quruluşu – onun tamlığını qoruyub saxlayan quruluşdur. Bu dövlət quruluşunun özəlliyi və əsas məziyyətləri onu ərsəyə gətirən adətlərdən asılıdır. Biz həmişə böyük məmnuniyyətlə yaşadığımız şəraitdən gileyənirik. Bununla belə, mən o fikrə tərəfdaram ki, xalqın idarə etdiyi bir para dövlətlərdə hakimiyyətə hərislik göstərmək və ya monarxiya dövlətində başqa növ idarəçiliyə cəhd etmək cinayət və ağılsızlıqdır...

Dövləti kənardan tətbiq olunan yenilik qədər heç nə hərc-mərcliyyə yuvarlandırmır; hər cür islahatlar yalnız haqsızlıq və tiranlıq üçün sərfəlidir. Hər hansı

bir hissə öz tutduğu yerdən qopub düşsə, bu asan həll olunan məsələdir; hər bir hal üçün təbii olan zədə və xətər bizi öz başlanğıc və kökümüzədən çox uzaqlara aparmasın deyərək lazımi ölçülər götürmək olar. Lakin belə nəhəng orqanizmi islah etmək və belə möhtəşəm binanın özülünü dəyişmək, yazılmasını təmizləmək üçün onu tamamilə pozan, ayrı-ayrı çatışmazlıqları aradan qaldırmaqdan ötrü hər şeyi baş-ayaq çevirməyə çalışan, xəstəliyi ölümlə müalicə edən adamla, – non tam commutandum quam evertendum rerum cupidi,¹ – bir bərabərdə olmaq deməkdir. Dünya özü özünü sağalda bilmir. Ona əziyyət verən hər şeyə qarşı o dərəcədə dözümsüzdür ki, yalnız ağrıdan necə tez qurtulmaq barədə düşünür; sağalmağın ona nəyin hesabına başa gələcəyini heç ağına da gətirmir. Səzsiz nümunələrdən bizə aydın oldu ki, adətən dünyanın özü üçün istifadə etdiyi vasitələr elə onun ziyanına işləyir; əgər ümumi vəziyyət yaxşılaşmayırsa, bu zaman əzab verən ağrılardan qurtulmaq heç də xəstəlikdən tam sağalmaq demək deyil.

Cərrahın məqsədi ağrı verən hissəni kəsib tullaşmaqdan ibarət deyil; bu, müalicə zamanı istifadə olunan vasitələrdən biridir. Cərrahın məqsədi həmin yerdə canlı və sağlam toxumanın əmələ gəlməsi və bədənin bu əzasında yenidən həyatın bərpasıdır.

¹ "Mövcud nizamın dəyişməsinə daha çox pozulmasına çalışmaq" (Siseron "Öhdəliklər haqqında"); Monten Siseronun sözlərini öz mətninə uyğunlaşdırmaq naminə azca dəyişdirmişdir.

edilməsidir. İnsana azab verən hissənin yalnız ox edilməsini düşünənlər bir o qədər də uzaqgörən deyillər. Belə ki, bəlanın ardınca mütləq şəkildə xoşbəxtlik gəlir. Bəlanın ardınca yeni, özü də daha pis bəla gələ bilər. Bunun üçün gəlin Sezarın qatillərini xatırlayaq. Onlar bu əməlləri ilə respublikanı elə böyük fəlakətlərə sürüklədilər ki, sonradan dövlət işlərinə qarışdıqları üçün özləri də peşmançılıq çəkməyə başladılar. O zamandan bizim dövrümüzdə qədər belə peşmançılıq çoxlarının qisməti olub. Mənim müasirim olan fransızlar bununla əlaqədar çox şeylər danışa bilərlər. Böyük dəyişikliklər həmişə dövləti sarsıdır və bunun nəticəsində hərc-mərclik başlayır. Onu bir hərəkətlə müalicə etmək istəyən adam, əvvəlcədən bunun nəticəsinin nə olacağını düşünsə, onda bu işə soyuyar və əlbəttə ki, bunun icrasından vaz keçmiş olar...

Yəqin ki, biz hələ gəlib son həddə yetişməmişik. Dövlətin qorunub saxlanması, göründüyü kimi, bizim düşüncələrimiz fəvqündə duran anlayışdır. Platonun dediyi kimi, dövlət quruluşu fəvqəladə qüdrətə malik olur və o çox çətinliklə dağıntıya məruz qalır. Çox zaman ölümcül xəstəliklərin daxildən onu durmadan zəiflətməsinə, ədalətsiz qanunların əhəmiyyətsizliyinə, ölkədə hökm sürən istibdada, vəzifə adamlarının pozğunluğuna və kobudluğuna, xalq kütlələri arasında baş qaldıran özbaşnalığa, üsyançılığa baxmayaraq dövlət quruluşu yenə də öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır.

Tələb edilənlərlə yerinə yetirilən arasında şüurlu

münasibət yaratmaq daha yaxşı olardı; əgər hədəfə çatmaq mümkün deyilsə, deməli, o, məqsəd olaraq qarşıya düzgün qoyulmayıb. Elə bir namuslu adam tapılmaz ki, öz əməllərini və düşüncələrini qanunun tələbləri ilə bir araya qoyanda, həyatı boyu dəfələrlə dar ağacına layiq olduğunu etiraf etməsin. Bu həm də o adamlara aiddir ki, onları cəzalandırmaq və ya edam etmək həyafət, cəmiyyətə verdikləri xeyirləri nəzərə aldıqda həm də son dərəcə ədalətsiz olardı.

Elə adamlar da var ki, bəlkə də qanunu heç xatırlamayıblar, buna baxmayaraq özlərinin nümunəvi davranışlarına görə heç bir tənqidi layiq deyillər. Bax belə adamları qamçılamağı fəlsəfə öz üzünə götürsəydi, tamamilə haqlı iş görmüş olardı. Burada qarşılıqlı münasibətlər son dərəcə mürəkkəb və dolaşıqdır. Əgər İlahi tərəfindən bizim üçün qoyulan qaydalardan çıxış etsək, heç birimiz özümüzü tam mənada saf hesab edə bilmərik; biz hətta öz qanunlarımızdan belə çıxış etsək, yenə buna iddia edə bilmərik. İnsan kamalı özü üçün qoyduğu həddə hələ bir dəfə də olsun ucala bilməyib; əgər ağıl hətta gəlib bu həddə yetişsəydi belə, yenidən özünə daha uca bir nöqtə düşünüb tapar və daim ora can atar, onu arzulayardı. Bizim mahiyyətimizlə istənilən dayanaqlıq arasında barışmaz təzad var. İnsan özü özünü günaha batmağa məcbur edir. Öz ölçünə görə yox, başqasının ölçüsünə görə biçib-kəsməyi ağıllı hərəkət hesab etmək olmaz. Bəs onda insan, elə öz ağılcıca heç kimin qüvvəsi daxilində olmayanı kimə

tapşırı? O özünün yerinə yetirməyə qadir olmadığı bir əməli yerinə yetirirsə, doğrudanmı səhv iş görür?

Qanunlar bizi yerinə yetirilməsi mümkün olmayan tələblər qarşısında qoyur. Sonda elə qanunlar, bu tələbləri yerinə yetirmədiyimiz üçün bizi ittiham edir...

Kütləyə qoşulan kəs əyilməyə, büzüsməyə, geriyyə çəkilməyə, ya da əksinə, irəli getməyə, hətta nəylə üzlaşəcəyindən asılı olaraq düz yoldan çəkilməyə məcburdur; o öz zövqü ilə deyil, başqalarının zövqü ilə, öz niyyətindən yox, özlərinin niyyətindən, vaxtından, iradəsindən, yaranmış şəraitdən asılı olaraq yaşamaqlı olur.

Platon deyir kim ki, özünü çox çirkin şəkildə ləkələmədən ictimai işdən kənarlaşdırma bilirsə, deməli, o, möcüzə nəticəsində xilas olur...

Nəyə olursa olsun nəzər yetir, təkcə özündən başqa – hamının adət etdiyi və hamının cəhd göstərdiyi bu davranış insan üçün son dərəcə faydalıdır. Biz kənardan o qədər də xoş təsir bağışlayan görünüşə malik deyilik: mənasızlıq və miskinlik – budur bizim mahiyyətimiz. Ruhdan salmamaq üçün təbiət – demək lazımdır ki, çox düzgün olaraq – görmək üzvümüzün fəaliyyətini bizdə kənardan olanlara doğru yönəldib. Biz axına qoşulub üzürük, geriyyə çevrilərək özümüza qayıtmaq isə istisna olunacaq qədər çətin işdir. Diqqət yetirsək görürük ki, dəniz də maneə ilə üzlaşib geri çəkiləndə qəzəblənib tələtümə gəlir, özü özünə əngəl törədir...

ÖZ İRADƏNƏ HAKİM KƏSİLMƏYİN VACİBLİYİ HAQQINDA

Bizim məşğul olduğumuz işlərin əksəriyyəti tamaşa göstərməkdir. Mundus universus exercet histrioniam.¹ Öz rolunu vicdanla oynamaq lazımdır, amma onu da yaddan çıxarmamalıyıq ki, bu, sadəcə olaraq bizə tapşırılan roldur. Maskanı, zahiri görkəmi çevirib öz məğzimiz, özgəninkini özümüzünkü edə bilmərik. Biz köynəyi dəridən ayıra bilmirik. Tozu üzə səpmək kifayətdir, eyni vaxtda ürəyə səpmədən də olar. Mən çox adam tanıyıram ki, vəzifə alan kimi özünü dəyişib o dərəcədə fərqli bir cildə, o dərəcədə fərqli bir sifətə salır ki, qara ciyərinə, bağırsaqlarına qədər dəyişir, hətta ayaqyolu stulunda oturub təbii işini görəndə belə nüfuzlu şəxs kimi özünü aparır. Mən, tutduqları vəzifəyə, əyanlarına, onların əyləşdiyi qatirlərə hörmət olaraq edilən təzim, bilavasitə onların özünə ünvanla-

¹ Bütün dünya aktyorluq edir (Petroni).

nan təzimdən fərqli olduğunu bu adamlara anlada bilmirəm. Onlar lovğalanır, özünü dartır, təbiətin onlara verdiyi mənlilərini, ağıllarını oturduqları kreslonun hündürlüyünə qədər dartıb çıxarmaq istəyirlər. Cənab mer və cənab Mişel Monten heç vaxt eyni adam olmayıblar. Onların arasında daim aydın görünən sədd olub. Vəkil, ya da bankir olaraq bu peşələrə çox zaman xas olan kələkbazlığa göz yummaq düzgün deyil. Mərifətli adam öz peşəsinin nöqsanlı və cəfəng xüsusiyyətlərinə görə cavab verə bilməz, bu səbəbdən öz peşəsini atmamalıdır; onun yaşadığı ölkədə belə qəbul olunub və o, bundan keyir götürür. Yaşayib dolanmaq üçün bizi əhatə edən aləmdən istifadə etmək, necə olmağından asılı olmayaraq ordan çörək pulu çıxarmaq lazım gəlir. Lakin imperatorun fikirləri onun tabeliyində olan imperiyadan yüksəklərdə pərvazlanmalıdır. İmperator imperiyaya baxan zaman onun kənardə qalan mahiyyətini görməli, öz-özü ilə elə söhbət etməlidir ki, sanki hansısa Jak hansısa Pyerlə danışır və bu zaman özündə olan iki adamı bir-birindən fərqləndirməlidir.

Məndə nə dərinədən, nə də bütövlüklə aludə olmaq qabiliyyəti yoxdur. Hisslərim məni hansısa partiyağa çəkəndə, bu heç də o demək deyil ki, ona bağlılığım hətta ağılımı belə əlimdən alacaq dərəcədə güclüdür. Bu gün, bizim ölkəni parçalayan ixtilafılar zamanı mən nə rəqiblərimizin müsbət cəhətlərinə, nə də tərəfdaş olduğum qüvvələrin məzəmmət

olunacaq keyfiyyətlərinə göz yumuram. İnsanlar adətən onların tərəfində olan hər şeyə heyranlıqla yanaşır. Mən isə özümə seçdiyim düşərgədə əksər şeylərə güzəştə getməməyə üstünlük verirəm...

Mən bizdə olan partiyalardan daha sağlam olanlara tərəfdar çıxıram. Lakin yerdə qalanları düşmən elan etmək istəyi mənə yaddır. Mən həm də sağlam düşüncənin onların tərəfində olan məqamlarını nəzərdə tuturam. Ona görə də bizim hakimlərimizin bütöv bir kitabı, orada əsrin ən yaxşı şairləri sırasında yalnız bir dönük şairin olduğunu nəzərə alaraq ittiham etməsini müdafiə edə bilmərəm. Doğrudanmı oğru haqqında danışanda onun çevik olduğunu demək qadağandır?..

Əgər vəkili xoş sifətlə qarşılamırlarsa, sabahı gün adamlara elə gəlir ki, bu adam artıq gözəl nitq qabiliyyətini itirib. Başqa bir yerdə təmiz insanları bu növ yanlışlığa sürükləyən cəhdlər barədə yazmışdım. Mənə gəldikdə isə, deməliyəm ki, kiminsə bir məqamda səhv, digər məqamda isə düz hərəkət etdiyini açıq deməyi bacarıram. Eyni şəkildə, adamlar, onların partiyasının üzvü olan hər kəsin, bu qurumun gələcəyi haqqında deyilən bütün pis öncəgörmələrə və onun bütün uğursuzluqlarına qarşı həm kor, həm də kar olmasını istəyirlər. Onlar istəyirlər ki, bizim əqidəimiz və bizim ağılmız həqiqətin üzə çıxarılmasına deyil, içimizdəki ümidin qorunub saxlanmasına xidmət etsin. Mən bu məsələdə daha çox əks qütbün tərəfindəyəm. Çünki ümidimin məni

öz ardınca aparmasından qorxuram. Digər tərəfdən, nəyisə çox istəyəndə özümə bir o qədər də etibar etmirəm. Yaşıma görə bu dünyada az möcüzə görməmişəm: mən bir çox xalqların qətiyyənlərini, öz ixtiyarlarını onlara ümid, inam aşılaman, onları istədikləri kimi öz ardlarınca aparan və idarə edən, bununla yanaşı yüzlərlə səhvlər buraxan, öz arzularının və xəyallarının ardınca düşən seçilmişlərə və rəhbərlərə verdiyinin şahidi olmuşam...

Kiminsə çox mühüm məsələ haqqında bir söz deməsi kifayət edir ki, tufanlı dənizdə dalğalar kimi üsyankar fikirlər bir-birilə toqquşsun. Əgər sən qərara alırsan ki, öz fikrin olsun, əgər başqaları ilə birlikdə addımlamaqdan imtina edirsənsə, deməli, yoldaşlıq ruhu sənə yaddır. Lakin hətta haqq yol tutan partiyalara fırladaqçılar kömək edirsə, deməli, həmin partiyalara ziyan vurulur. Mən həmişə buna etiraz etmişəm. Bu yolla yalnız axmaqlar təsir göstərmək olar; sağlam düşüncəli insanlarda ruh yaratmaq, baş verən uğursuzluqların səbəblərini onlara aydınlaşdırmaq üçün daha təmiz və daha doğru yollar mövcuddur...

AXSAQLAR HAQQINDA

Həmü tərəfindən qəbul olunan fikirlər əgər Həsən fərqli düşüncəyə təzyiq göstərsə, onun toxunulmazlığını saxlamaq çox çətin olur. Əvvəl söhbətin mövzusu sadələvhlər olanları özünə inandırır, ardınca bu inam həmin sadələvhlərin sayının çoxluğundan və burada gətirilən dəlillərin qədimliyindən irəli gələrək həm də ağıllı adamların arasında yayılır. Şəxsən öz adımdan onu deyər bilərəm ki, əgər nəşə məni inandırmırsa, onda yüz belə dəlil gətirilsə, yenə də inamımı qazana bilməz və mən heç vaxt bu dəlillərin qədimliyindən çıxış edərək fikrimi dəyişməyəm...

... Hər bir fəlsəfənin əvvəlində təəccüb gəlir, təəccübün inkişafı tədqiqat hesabına baş tutur, tədqiqatın sonu isə yenə də bilməməzliklə nəticələnir. Qeyd etməliyəm ki, elə bilməməzlik olur ki, o həm qüdrətində, həm də alicənablığı, cəsarət və qüruruna görə

zərrə qədər də olsun bilikdən geri qalmır, söhbət elə bilməməzlikdən gedir ki, ona yetməkdən ötrü bilikli adlanmaq üçün lazım gələndən də artıq bilik tələb olunur...

... Möcüzələrə şübhəylə yanaşmağı mənə qadağan edir, əks təqdirdə ən müdhiş təhqirlərlə hədələyirlər. Buyurun, bu da sizin üçün inandırmağın yeni vasitəsi. Şükür olsun Allaha, mənim inamımı yumruq vasitəsilə yönəltmək qeyri-mümkündür! Qoy bu adamlar onların əqidəsini yalan adlandıranların üstünə düşsünlər. Mən isə bu fikirləri sadəcə çətin sübut olunan və həddən artıq cəsarətli hesab edirəm. Hətta əks-müddəaları, bir qədər yumşaq tərzdə olsa da, qınayıram... Adamlar, öz çıxışlarını inandırıcı etməkdən ötrü ucadan və amirənə tərzdə danışmaqla, əslində gətirdikləri dəlillərin zəif olduğunu sübut edirlər... Əgər söhbət kimisə həyatdan məhrum etməkdən gedirsə, onda bu iş bütün aydınlığı və dəqiqliyi ilə işıqlandırılmalıdır. Bizim həyatımız kifayət qədər real və mahiyyət etibarilə çox mühüm bir şey olduğundan, onunla hesablaşmaq üçün fəvqəltəbii və təxəyyüldən gələn hadisələrdən istifadə etmək düzgün deyil...

... Ağılınızın çəşməğini pozulmuş ruhumuzun qəribəliyi ilə izah etmək daha təbii olar, nəinki bizlərdən birinin öz cismani qiyafəsində əcinnələrin hökmüylə süpürgənin üstündə sobadan çıxaraq göyə uçmağına inanmaq! Belə olanda bizə, ev-əşiyimizdə, gün-güzəranda hökm sürən xəyali həyəcan-

ların daimi qurbanlarına, fəvqəltəbii və naməlum hadisələrlə bağlı yalanlara aldanmaq lazımdırımı? Mənə elə gəlir ki, möcüzəyə şübhə etmək bağışlanılandır, çünki bu möcüzənin inandırıcı olduğunu hər halda möcüzə sayılmayan vasitə ilə yoxlamaq mümkündür...

... Hər halda, ehtimallar irəli sürdüyünə görə insanı diri-diri odda yandırmaq – ona çox böyük qiyamət verməkdir...

FİZİQNOMİYA¹ HAQQINDA

Nəyə görə biz elmin gücünü köməyə çağırma-
malıyıq? Gəlin nəzərlərimizi yerə, belini
büküb öz işiylə məşğul olan, nə Aristoteldən, nə
Katondan xəbəri olmayan, danışıqında heç bir nü-
munəyə, heç bir fəlsəfi təlimə istinad etməyən kasıb
adamlara yönəldək: bax elə təbiət də, bizim məktəb-
də maraqla öyrəndiklərimizdən fərqli olaraq daha
təmiz, daha dürüst mətnlik və səbir nümunələrini
buradan götürür. Mən öz kasıblığından qorxmayan
nə qədər kasıb görmüşəm! Nə qədər ölümü arzula-
yan, onu qorxusuz və kədərsiz qarşılayan belə in-
sanlar görmüşəm! Mənim bağırda işləyən adam bu
gün səhər atasını, ya da oğlunu dəfn

edib. Hətta adi insanın öz dərdlərini bildirmək
üçün işlətdiyi sözlər belə, sanki onların ağırlığını
aradan qaldırır. O, vərəmə "öskürək", dizenteriya-
ya "mədə pozulması", plevritə "soyuqdəymə" deyir

¹ Fizioqnomiya - üz cizgilərinə görə insan xarakteri

və belə qorxunc xəstəlikləri bu növ yumşaq sözlərlə
adlandırmaqla onların öhdəsindən daha asan gəlir.
Xəstəlik onun üçün o zaman əsil mənada ağır olur
ki, onun ucbatından işini dayandırır. Bu adamlar
yorğan-döşəyə yalnız ölmək üçün girirlər...

TƏCRÜBƏ HAQQINDA

Əgər biz başqalarının, yaxud özümüzün bilik ardınca qaçaraq qazandıqlarımızdan razı qalırıqsa, bu zəifliyimiz üzündən baş verir: hər şeylə maraqlanan ağıllı insanı bu qane edə bilməz. Yeni yollar aç-aça onun ardınca başqaları (elə biz də) gedəcək. Bizim hər şeyi bilmək istəyimizin sonu yoxdur: son o dünyada olacaq. Əqlin qane olması onun cılızlığının, yaxud da yorğunluğun əlamətidir. Heç bir alicənab əqil öz iradəsi ilə əldə olunanla kifayətlənə bilməz: o, həmişə daha artığına iddia edəcək, taqətdən düşsə də əlçatmazlığa can atacaq. Əgər o irəli can atmırsa, tələsmirsə, şahə qalxmırsa, deməli, yalnız yarıya qədər canlıdır. Əqlin cəhdləri dəqiq məqsəd və müəyyən edilmiş çərçivə tanınır, onun qidası – kainatın qarşısında heyrət, naməlum olana meyl, inadkarlıqdır. Apollonun açdığı fallar barədə də eyni sözləri deyə bilərik, ikibaşlı, sirlı və qeyri-müəyyən; onlar qanəedicı cavablar vermir,

əksinə, yalnız əqli əyləndirir və həm də həyəcanlandırır. Bütün bunlar – sahmansız, amma fasiləsiz olaraq sehrli yollarla aydın olmayan məqsədə doğru getmək deməkdir. Bizim fikirlərimiz coşub-daşır, bir-birinin ardınca tələsir, biri digərindən törəyir...

Bilavasitə əşyaların izahına deyil, izahın özünün başqa cür izahına daha çox vaxt gedir və kitablar haqqında daha çox kitab yazılır, nəinki hansısa başqa predmetlər haqqında; bizim işimiz bir-birimizin yazısı barədə şərhlər tərtib etməkdən ibarətdir.

Ətrafda şərhçi nə qədər istəyirsən tapmaq olar, lakin əsil yazıçı çatışmır.

Məgər alimi anlamaq bizim dövrün ən birinci və ən şərəfli alimliyi deyilmi? Məgər bu, emlərə yiyələnmənin ümumi və son məqsədi deyilmi?

Bizim rəylərimizin biri digərinin üstünə gəlir: birinci ikinciyə, ikinci üçüncüyə dayaq olur. Beləcə bir pillədən o birisinə qalxırıq. Bunun nəticəsində hamıdan yuxarı pilləyə qalxan adam özünə layiq olduğundan daha böyük hörmət qazanır. Belə ki, bu adam özündən əvvəlkinin çiyinlərinə qalxmaqqla ona nisbətən yalnız cüzi miqdarda yüksəlmiş olur...

Mənim azadlığa ehtiyacım o qədər böyükdür ki, əgər birdən mənə hardasa Hindistan ellərində yerləşən hansısa bir künce çəkilməyi qadağan etsəydilər, onda bunu mən özümə müəyyən mənada təhqir hesab edərdim. Əgər hardasa başqa bir yerdə azad torpaq və asudə nəfəs almaq mümkün olsaydı, onda mən məcburən gizləndiyim yerdə mənəsiz

həyat sürməzdim. İlahi, dövlətimiz daxilində müəyyən yerlərə bağlanmış, bizim qanunlarımıza tabe olmaqdan boyun qaçırdığına görə əsas şəhərlərə, kral saraylarına getmək və böyük yollarla səyahətə çıxmaq hüququndan məhrum edilmiş adamların taleyini yaşamaq mənim üçün nə qədər ağır olardı! Əgər tabeliyində yaşadığım qanunlar hətta çeçələ barmağı ilə də olsa məni təhdid etsəydi, başqa qanunların müdafiəsi altında sığınacaq tapmaq üçün istənilən yərə, istənilən məsafəyə təxirə salmadan yollanardım. Bizim dövrdə, ətrafda amansız vətəndaş qarşıdurması hökm sürdüyü bir vaxtda kiçik dərrakəni ona yönəlib ki, bu qarşıdurma ürəyimi istəyən yərə və ürəyimi istədiyim vaxt gedib qayıtmağa mənə maneə yaratmasın.

Lakin qanunlara ədalətli olduqları üçün deyil, məhz qanun olduqları üçün hamı tərəfindən hörmət bəslənilir. Onların hakimiyyətinin mistik əsası belədir və onlarda digər başqa heç bir əsas yoxdur. Yəqin ki, bu onlar üçün kifayət edir. Qanunlar adətən səfeh, çox vaxt isə bərabərliyə nifrət edən adamlar tərəfindən yaradılır. Hər iki halda, qanunlar həmişə mənasız və məntiqsiz işlər görən adamlar tərəfindən ərsəyə gətirilir.

Dünyada qanunlar qədər üzərində səhvlərdən ibarət ağır bir yük daşıyan heç nə ola bilməz. Onlara ədalətli olduqları üçün tabe olan adamlar, lazım olduğu kimi onlara tabe olurlar...

Biz hamımız dahi dəliliyərik. "O, həyatını heç nə etmədən yaşayıb" deyirik. "Mən bu gün heç nə et-

məmişəm". Necə? Məgər sən yaşamamısan? Sadəcə olaraq yaşamaq nəinki ən vacib işdir, həm də sənini gördüyün işlərdən ən əlamətdarıdır. "Əgər mənə böyük işlərdə iştirak etməyə icazə versəydilər, onda nəyə qadir olduğumu göstərərdim". Bəs gündəlik həyatın barədə düşünmüşsənmi və onu lazım olduğu kimi yaşamısanmı? Əgər ha, onda sən artıq xaricə yarada bilmisən. Təbiətin özünü göstərmək və əməldə görk olmaq üçün xüsusi bəxt payına ehtiyacı yoxdur. Təbiət varlığın istənilən səviyyəsində eynidir, istər pərdə arxasında olsun, istərsə də pərdəsiz...

Mən indicə qoşunun yarım keçəcəyi divarın altında sakitcə, fədakarcasına süfrə arxasında oturub dostları ilə Brut kimi söhbət edən, həm göyün, həm də yerin birləşərək ona və Romanın azadlığına qarşı döyüşə hazır vəziyyətdə durduqlarına baxmayaraq yuxusuz gecənin bir neçə saatını sakitcə Polibini¹ oxumağa, ondan qeydlər aparmağa sərf edən sərkərdəyə tamaşa etməkdən zövq alıram. Yalnız istənilən fəaliyyətin ağırlığından əzab çəkən cılız adamlar, ondan çıxış yolu tapmaqda aciz olurlar, onlar nə işdən müvəqqəti ayrılı, nə də yenidən ona qayıda bilirlər...

Xalq səhv edir: mümkün sərhədi bildirən və yol-cununu istiqamətləndirən yol kənarıyla getmək, yolun geniş və açıq olan ortasıyla getməkdən daha asandır. Fərqi yoxdur, bu yol təbiət tərəfindən yaradılıb,

¹ Polibi (e.ə. təxminən 210-125 illərdə yaşayıb) – qədim yunan tarixçisi

yoxsa insanlar onu salıb. Lakin əlbəttə, yol kənarı ilə gedən nə mötəbər, nə də ləyaqətli sayıla bilməz. İnsan qəlbinin böyüklüyü geri baxmadan irəli, zirvəyə doğru qalxmaqla yox, şəraitini qiymətləndirmək və maneələri ötürüb keçməklə ölçülür. Onun üçün əsl böyüklük kifayət olandır və o, öz ülvüliyünü zirvəyə dırmaşmaqda yox, ona doğru orta yolla gedib çıxmaqda göstərir. Öz insanlıq vəzifəni lazımi şəkildə, yaxşı yerinə yetirməkdən gözəl və təqdirəlayiq heç nə ola bilməz. Həyatı yaxşı və bütün təbii qaydalara uyğun olaraq yaşamağı bacarmaqdan çətin elm yoxdur. Xəstəliklərdən ən şiddətli – öz təbiətimizə qarşı nifrətdir...

Mənim afinalıların şəhərə gələn Pompeyi şərfətləndirmək üçün yazdıqları alqışdan xoşum gəlir:

*Sən özünü insan sayırsan –
Budur İlahi görünüşün sənin.*

Doğrudan da, özünü təbiətinə uyğun olaraq layiqincə göstərmək bacarığı kamillik əlaməti və demək olar ki, İlahi keyfiyyətdir. Biz başqası olmağa çalışırıq və bu zaman öz varlığını dərk etməyə cəhd göstərmirik. Biz gerçəkdə nəyə qadir olduğumuzu bilmədən öz təbiətimizin sərhədlərindən kənara çıxırıq. Ağacdən düzəldilən ayağın üstündə dayanmağa ehtiyac yoxdur, çünki bu ağac ayaqların da üstündə sən öz ayaqlarının köməyi ilə yeriməli olacaqsan.

Mündəricat

Oxucuya müraciət.....	5
Hisslərimiz bizim «mən»imizdən	
kənara can atır	7
Yalançılar haqqında	10
Bizim xeyir və şəərə münasibətimizin	
xeyli dərəcədə onlar barədə təsəvvürümüzün	
asılı olmadığı haqqında.....	12
Qorxaqlığa görə cəza haqqında	17
Hələ ölməyən bir kəsi xoşbəxt hesab etməyin	
qeyri-mümkünlüyü haqqında.....	19
Filosofluq etməyin ölməyi öyrənmək olması	
haqqında.....	21
Təxəyyülümüzün gücü haqqında	28
Birinə xeyir olan digərinə ziyandı	31
Vərdiş haqqında, eləcə də tutarlı əsas olmadan	
köklü qanunların dəyişdirilməsinin məsləhət	
görülməməsi haqqında	33
Pedantizm haqqında.....	45
Uşaqların tərbiyəsi haqqında	51
Xəbərdar olmağımızdan çıxış edərək	
nəyin həqiqi, nəyin yalan olduğu haqda fikir	
söyləmək ağılsızlığı	58
Mütədillik haqqında	60
Kanniballar haqqında.....	61

Tarının buyruqları barədə son dərəcə ehtiyatla mühakimə yürütməyin vacibliyi haqqında.....	63
Tənhalıq haqqında	65
Bizim aramızda mövcud olan fərqlər haqqında..	68
Sözlərin mənasızlığı haqqında.....	71
Hiylə işlətməyin mənasızlığı haqqında	73
Dualar haqqında.....	75
Vicdan haqqında	76
Valideyn məhəbbəti haqqında	78
Kitablar haqqında	81
Qəddarlıq haqqında.....	89
Raymond Sabunskinin mədhi.....	92
Şöhrət haqqında	93
Müştəbehlik haqqında.....	101
Qəzəb haqqında.....	112
Faydalı və vicdanlı olan haqqında	114
Peşmançılıq haqqında.....	116
Ünsiyyətin üç növü haqqında.....	122
Yüksək mənsəbin yaratdığı sıxıntı haqqında.....	125
Söhbət etmək sənəti haqqında	128
Dünyanın faniliyi haqqında	135
Üz iradəyə hakim kəsilməyin vacibliyi haqqında....	141
Axaqlar haqqında	145
Fiziognomiya haqqında	148
Təcrübə haqqında	150

Mişel M

Ləyaqətlə yaşamaq qa

Az 2014
831

Kitabda Renesans dövrü qabaqcıl fransız mədəniyyətinin humanist və azadlıqsevərlik ideyaları öz parlaq əksini tapmışdır. Bədii-fəlsəfi janrda yazılan bu əsərdə Monten keçmişin və yaşadığı dövrün tarixi faktları ilə bağlı düşüncələrini və müəyyən ictimai mövqeyə məxsus olan insanlarla bağlı apardığı müşahidələri oxucularla bölüşür. Cəhalətə, dini fanatizmə qarşı çıxan yazıçı dövrünün bir sıra qayda-qanunlarını çox səmimi bir dillə tənqid edir. Skeptisizm, zərif fransız yumoru, həqiqilik əsərin diqqətçəkən məziyyətlərindəndir.

Böyük fransız yazıçısı və filosofu Mişel Monten 28 fevral 1533-cü ildə anadan olub. Bir zamanlar Bordonun meri olan atası Pyer Eykem İtaliya ilə müharibələrdə iştirak edir, "de Monten" zadəgan tituluna layiq görülür. Anası Antuanetta de Lopez Araqonda məskunlaşan yəhudi ailəsindən idi.

Uşaqlıqdan yaxşı təhsil almış Mişel Monten Tuluza Universitetini bitirdikdən sonra 21 yaşında məhkəmədə vəzifə alır. 1572-ci ildə 38 yaşında ikən üç kitabdan ibarət "Təcrübələr" əsərini yazmağa başlayır. İlk iki kitab 1580-ci ildə işıq üzü görür. 1580-1581-ci illərdə yazıçı İsveçrə, Almaniya, Avstriya və İtaliyaya səyahətə çıxır. Səyahət zamanı qələmə aldığı "Yol" qeydləri yalnız 1774-cü ildə çap olunur. Mişel Monten iki dəfə Bordonun meri seçilir. Esse yaradıcısı sayılan yazıçı 13 sentyabr 1592-ci ildə vəfat edir.

ISBN 978-9952-26-699-3

9 789952 266993

www.qanun.az

3,99^m

QANUN
NƏŞRİYYATI

QN

99154